HEGEDŰS SÁNDOR

Történelmi miniatúrák IV.

7 ESSZÉ

Z-füzetek / 134

HEGEDŰS SÁNDOR

Történelmi miniatúrák IV.

7 ESSZÉ

Z-füzetek / 134

BUDAPEST

Z-füzetek/134

Sorozatszerkesztő:
SIMOR ANDRÁS

© Hegedűs Sándor, 2010

A forradalom félelem és gáncs nélküli lovagja

Frankel Leó (1844–1896)

Frankel Leó 1844. február 24-én született, polgári családban, az akkor még önálló Óbudán. Az édesapja, *dr. Frankel Albert* haladó gondolkodású, Európa-hírű, a szegények iránt nagy empátiát érző orvos volt, az Óbudai Hajógyár orvosa. Saját gyártmányú gyógyszerével eredményesen küzdött a kolera ellen. Az édesanyja, az osztrák származású *Deutsch Regina* főhivatásban látta el a népes családot (öt fiú és két leány). Valamennyi fiú – a gimnázium négy osztályának elvégzése után – mesterséget tanult. Leóból ötvös lett. A finom kalapács és véső mellett nagy érdeklődéssel fordult a klasszikus irodalom felé. Kivételes előszeretettel olvasta a francia enciklopédisták műveit, *Voltaire*-t, *Rousseau*-t, *Diderot*-t... Amikor sikerült megszereznie a segédlevelet, külföldi „turnéra", valcolásra indult, hogy tökéletesítse szakmai tudását. Ekkor még nem sejthette, hogy a munkásmozgalom örök vándora lesz. Első útja Németországba, az iparilag kevésbé fejlett déli tartományokba vezetett. Itt jórészt a kisipar dominált, s a munkások közül legtöbben önállóságról, saját műhelyről álmodoztak. A különböző kispolgári irányzatok közül a *Ferdinand Lassalle* fémjelezte Általános Német Munkásegylet (1863) vált a legbefolyásosabbá. Lassalle nem volt marxista, bár e tanítás bizonyos elemeit beépítette igen hatásos eszmerendszerébe. Voltaképpen a hegelianizmus hatása alatt állt s az abszolút eszme elismerése (polgári állam) jegyében igyekezett összebékíteni a munkásosztályt a bismarcki porosz önkényuralommal. A polgársággal való együttműködés útján képzelte el a szocializmusba való békés belenövést (szabad népállam). A „vasbértörvény" hamis elmélete alapján akarta rávenni a proletariátust, hogy mondjon le a kizsákmányoló burzsoázia elleni „hiábavaló" szakszervezeti harcról. Ellene volt mindenfajta szövetségi politikának, és a munkásosztályon kívül valamennyi dolgozó osztályt (a parasztságot is) reakciós tömegnek tekintette. *Marx* és *Engels* kemény elméleti harcot folytatott a lassalleanizmus ellen.

A még tapasztalatlan Frankel Leó átmenetileg Lassalle tanításának befolyása alá került, és jó néhány évnek kellett eltelnie, amíg eljutott a tudományos szocializmus igenléséig. Az 1864-ben – Marx és Engels vezetésével – megalakult I. Internacionálé (Nemzetközi Munkásszövetség) egyik legfontosabb feladatának tekintette Lassalle kispolgári-szocialista tanításai elleni küzdelmet. Ugyanebben az időben Franciaországban a proudhonizmus terjedt a munkásság körében. *Pierre Proudhon* az önálló kisárutermelők társadalmát eszményítette, mely egy állam nélküli közös-

ség keretei között képzelte el a proletariátus életét és tevékenységét. Mind Lassalle, mind Proudhon utópiája nagy hatással volt a kisiparban dolgozó kétkeziekre. Frankel Leó 1867-ben érkezett Párizsba. A francia hatóságok üldözték a proudhonistákat, ennek következtében a mozgalomban eltolódás történt az ortodoxok (*Tolain, Eribour*) kárára, s a helyükre baloldaliak kerültek (*Varlin*, Frankel). Ez utóbbiak ugyan szintén kispolgári nézeteket vallottak, de elismerték a sztrájkot, a gazdasági harc fontosságát. Frankel tehát úgynevezett „baloldali proudonistává" vált, közel került a marxizmushoz. A döntő fordulat a hatvanas évek végén, a hetvenes évek elején következett be, amikor Frankel Londonba utazott, és ott letelepedve kapcsolatba került a tudományos szocializmus megalapítóival. Valószínűleg ekkor vette először kezébe Marx *Tőké*-jét. *Krejcsi Rezső* visszaemlékezéseiben írja: Frankel napja nagy részét politizálással tölthette. Párizs egyik ismert ötvös műhelyében dolgozott és napi három-négyórás munkával annyit keresett, hogy „fejedelmi életet" tudott a maga számára biztosítani. Az Internacionálé francia szekcióiban dolgozott. Nagy súlyt helyezett a tömegharcra: „... ha most kimegyünk a nép közé és megfelelően szólunk hozzá, megnyerhetjük a tömegeket". Közben temérdek írása jelent meg német és osztrák lapokban (*Volkswille, Volksstimme, Sozialdemokrat*). Marx többször is elismeréssel nyilatkozott Frankel elkötelezett magatartásáról. Bár a proudhonizmus akkortájt már egyre inkább háttérbe szorult, Frankel sem kerülhette el Louis Bonaparte (III. Napóleon) hatóságainak brutális üldöztetését. Ilyenkor mindig bebizonyosodott, miként kell értelmezni a polgári demokráciát. (Már akkor hová távolodott a francia polgárság a „liberté, egalité, fraternité" szép törekvéseitől?!) Frankelt, a francia szekció más vezetőivel együtt, 1870 májusában bíróság elé állították. Marx kiemelte az ifjú magyar bátorságát és helytállását. Frankel a bíróság előtt hirdette: „... Az Internacionálénak nem az a célja, hogy a munkások béreit emeltesse, hanem az, hogy a bérmunkát teljesen megszüntesse – mert a bérmunka nem más, mint burkolt rabszolgaság."

1870. július 15-én Franciaország hadat üzent Poroszországnak. A háborút Bismarck kancellár provokálta ki, mert III. Napóleon útjában állt a német egység létrejöttének. A franciák aggódva figyelték a poroszok egyesítő törekvéseit, és attól féltek, hogy a megerősödött Németország átveszi Európában a hegemón szerepet. A háborút az Internacionálé vétkes őrültségnek tartotta s leleplezte a kaland nemzetellenes jellegét. A felkészületlen franciák szeptember 2-án Sedannál kapituláltak a jól felszerelt és mesterien vezetett poroszok előtt (*H. Moltke*). Ám a francia burzsoáziát nem is annyira a megalázóan súlyos katonai vereség izgatta (III. Napóleon fogságba került), hanem inkább az, hogy országszerte – mindenekelőtt a fővárosban – forradalmi megmozdulások robbantak ki. Szeptember 4-én kikiáltották a köztársaságot, majd 1871. március 18-án az ország szívében a munkások ragadták magukhoz a hatalmat (Párizsi Kommün).

Frankel Leót és társait a szeptemberi polgári demokratikus forradalom szabadította ki a börtönből. A magyar politikus azonnal bekapcsolódott a munkásság harcaiba.

Az idegenekért nem túlságosan lelkesedő franciák szívükbe zárták a francia nyelvet akcentussal beszélő munkásvezért a bíróság előtt tanúsított bátorságáért, nagy politikai felkészültségéért és azért a fáradhatatlan küzdelemért, melyet a proletariátus érdekében kifejtett. Az iránta megnyilvánuló bizalom oly mérvű volt, hogy a Párizsi Kommün egyik vezetőjének ismerték el, *Rigault*, Varlin, *Duval*, *Cluseret*, *Vaillant* és *Serraillier* társaságában. Március 26-án megválasztották a Párizsi Kommün tagjait: Frankel munkaügyi miniszter lett. Kinevezésében Marx a proletárdiktatúra nemzetköziségének egyik bizonyítékát látta. Frankel – felismerve a helyzet rendkívüli bonyolultságát, Marx tanácsát kérte: „... módfelett értékes segítséget nyerne öntől, (mármint a Kommün Bizottsága, H. S.) ha közölné véleményét azokról a szociális reformokról, amelyeket meg akarunk valósítani". Frankel olyan népjóléti intézkedéseket kívánt foganatosítani, melyekkel bizonyíthatná az új kormányzat proletár jellegét. A baloldali proudhonista miniszternek nem kis küzdelmet kellett folytatnia, hogy érvényesítse elképzeléseit zavarosfejű társaival szemben. Marx úgy vélte: „Minden forradalomban, annak igazi képviselői mellett, egész másfajta emberek is előtérbe tolakodtak..." A Kommün vezetői között sem volt konfliktusmentes a viszony. Az akadékoskodó társak sokszor ellenálltak a munkaügyi miniszter intézkedéseinek, pedig népi jellegű szociálpolitika nélkül a rendszer társadalmi bázisa nem szélesedhetett ki. Óhatatlanul szükség volt erre, főleg olyan helyzetben, amikor a versailles-i ellenforradalom elszigetelte a lázadó fővárost az ország egyéb részeitől.

Frankel miniszteri tevékenységéhez egy sor olyan intézkedés társult, melyeknek feladatuk volt javítani a „sans-culoote-ok" helyzetén. A munkanélküliség enyhítésére munkaközvetítő irodákat szervezett, haladékot adott a lakbérek, a váltók kifizetésére (ez utóbbival a kisiparosokat és kiskereskedőket próbálta megóvni a csődtől), lefoglalta a termelést szabotáló tőkések üzemeit, s azokat átadta a munkásszövetkezeteknek, megszüntette a pékek éjszakai munkáját, megtiltotta, hogy büntetés ürügyével a dolgozók fizetését megkurtítsák, visszaadatta a kisebb zálogtárgyakat tulajdonosaiknak, szabályozta a munkaidőt és a munkabéreket. Szerette volna bevezetni a nyolcórás munkaidőt is, de javaslatával magára maradt, ezért kénytelen volt beérni a tíz órával, sikeresen harcolt azonban az „egyenlő munkáért egyenlő bért" elvének érvényesítéséért.

Mialatt Frankel lépéseket tett a dolgozók életkörülményeinek megjavítására, az ellenforradalom a Kommün leverésére készült. A francia burzsoázia – félre téve ellentéteit – kiegyezett a porosz hatalommal. A kommünárok eposzba illő módon védelmezték a fővárost, de a versaillesi ellenforradalom együttes erővel végül úrrá lett Párizs ellenállásán. A fehér-

terror hatalmas pusztítást végzett a munkassag soraiban. A Père Lachaise temetőben számoltak le az utolsó ellenállókkal. (A kommunárok fala ma is kegyeleti helye a nemzetkozi baloldalnak) Korabeli becslések szerint 40 ezer kommunárt gyilkoltak le a Thiers-kormány fegyveresei A harcban megsebesult Frankel Leónak, a szolidáris munkások segítsegével sikerult átszoknie a svájci határon, és Belgiumon át Angliába erkezett A sok viszontagság és vereség ellenére is megorizte optimizmusat „Hogy a győzelem melyik oldalon lesz, az nem kétseges, a világ proletariatusanak egyetlen hatalmas utése – és a ti világotok nincs tobbé " A parizsi újságok, nyilván zavarkeltés céljából, elterjesztették azt a hírt, miszerint a magyar forradalmárt Versailles-ben az ellenforradalmárok agyonlőtték

A Párizsi Kommun az egyetemes történelem szerves része lett Marx *Kugelmann*hoz intézett egyik levelében ezt írta. „ .. akárhogy vegződik is a dolog közvetlenul, új, világtörténelmi fontosságú kiindulópontot nyertunk". Másutt: „A munkasok Párizsát, Kommunjével egyutt unnepelni fogják orökké, mint egy új társadalom dicsőséges hírnokét."

Frankel Leó életében London fordulatot hozott. Marx és Engels mellett sikerult megszabadulnia proudhonista illúziói nagy részétől

A francia proletárforradalom leverését követően – szinte osszehangoltan – megindult az európai reakció ellentámadása a munkásmozgalom ellen. Ez igen nehéz helyzet elé állította az Internacionálét Sulyosbitotta a helyzetet, hogy a munkasság nemzetkozi szervezete sem volt egységes (marxisták, blanquisták, proudhonisták, lassalleánusok, trade-unionistak) Frankel a Főtanács tagja lett mint Ausztria-Magyarország levelezőtitkára. A londoni német egylet irányítása is a feladatai kozé tartozott. A magyar forradalmár számos – Marx által támogatott – javaslatot tett a munka megjavítására: indítványozta a tagsági díjak bevezetését, a politikai és gazdasági munka hatékonyabb osszekapcsolását, az agitaciós és organizaciós munkának a hadseregre történő kiterjesztését, gazdasági jellegu fedőszervek létrehozását, a politikai tevékenység szervesebb harmonizálását a szociális kérdésekkel, onálló marxista munkáspártok létrehozását Sokat tett annak érdekében, hogy a tagállamok szekciói egyre szorosabbra fűzzek kapcsolataikat a Főtanáccsal. Frankel kulonosen nagy érdemeket szerzett az Internacionálé munkáját akadályozó kispolgári-anarchista irányzatok ellen harcban. A sok „aprómunka" mellett mindig szem előtt tartotta az osztályharc távlati céljait: „a politikai hatalom meghódítása kepezi a munkásság fő kotelességenek egyikét Hogy ezt eredményesen kivívhassák, a munkásoknak egész kulonálló [..] pártként kell szervezkedniuk " Ez utóbbi kovetelményt az Internacionálé 1872-es V (hágai) kongresszusan beépítették a szervezeti szabályzatba. Itt és ekkor javasolta Engels, hogy az állandósult uldoztetés miatt a Főtanácsot helyezzék át New-Yorkba Mialatt Frankel megvívta a maga harcát az Internacionáléban, a magyar

kommünárt a párizsi 6-os számú hadıtorvényszék – gyılkosságban való részvétel ürugyével – 1872 szeptemberében, távollétében, halálra ítelte.

A marxistává érett, képzett és tapasztalt harmınc éves forradalmár – Marx és Engels hozzájárulásával – 1875-ben elındult szűkebb hazájába, a Monarchiába. Úgy gondolták, otthon – a még ıgen képlékeny vıszonyok kozott – nagyobb szolgálatot tehet a mozgalomnak Németországon keresztül Bécsbe utazott, ahol nem sokkal később, 1875. december 9-én letartóztatták. Noha a francıa hatóságok nem kérték, az osztrákok mégıs kıadatására készultek. A francıa burzsoázia azonban – nyılván tartva a nemzetkozi visszhangtól – eltekıntett kikovetelésétől Az osztrákok ekkor úgy dönttottek, hogy átadják a magyar hatóságoknak, bánjanak el vele belátásuk szerınt. Így kerult a bılıncsbe vert fogoly 1876 márcıusában Budapestre. A polgárı lapok tobbsége természetesen a legnagyobb buntetést kovetelte a „kozonséges gonosztevővel" szemben, és sajnálatos, hogy a reformista lapok (*Munkas Hetı–Krónika, Arbeiter Wochen–Chronik*) sem tettek meg mindent Frankel kıszabadításáért. *Kozma Sándor* főállamugyész mındazonáltal – ószınte megbánás esetén – futnı engedte volna a rabot, de ő erre nem mutatott hajlandóságot. Végul márcıus 27-én, 5000 forıntnyi kaució fejében, ideiglenesen szabadlábra helyezték. Időkozben Franciaországban, a tomegmozgalmak nyomására, 1876 őszén amnesztıában részesult. Erre a hírre, a magyar mınisztertanács határozata alapján, ıtthon ıs megszuntették ellene az eljárást.

Frankel Leó szabad lett. Mióta elhagyta Magyarországot, idehaza jelentős társadalmı változások történtek. Az 1867-es kıegyezés lenduletes polgárosodást ındított el, a kaszt-szellemű osztálytagozódást kezdte felváltanı a kapıtalızmus modern hierarchiája, az onkényuralmat pedıg *Tisza Kálmán* lıberalızmusa. Nem volt ez nyugatı léptékkel mérhető demokrácia, de még a tomegek is nagyobb mozgástérrel rendelkeztek, mınt azelőtt. Szigorú rendőrı felugyelet mellett engedélyezték a munkásság érdekvédelmi és polıtıkaı tomorulését. Ez azonban a legkevésbé sem akadályozta meg a hatóságokat abban, hogy koncepciós perek tomkelegét zúdítsák a „renıtenskedő" munkásvezérekre. Pedıg osztrák és német hatásra egyre inkább a reformısta szellem, a polgárséggal szembenı engedékenység hatotta át a proletár szervezeteket. Frankel Leó ılyen nehéz és kıtısztulatlan vıszonyok mellett ıgyekezett a magyarországi marxısta mozgalmat életre hívnı és életképessé tennı. A nagyıpar fejletlensége mıatt csekély számú és szervezetlen volt a jól tomöríthető nagyuzemı proletarıátus, a kıs- és középıparı munkásság osztálytudata a tulajdonossá válás illúzióinak rabságában élt. A német lassalleanızmus zavaros, megtévesztő tanítása termékeny talajra talált korukben. Amíg nyugaton a marxizmus, mondhatnı. „nagyhatalom" lett, nálunk még csak szűk korben hódított. Sokszor a polgárı pártok karolták fel a munkásmozgalmat, egy-

részt a forradalmi harcoktól eltérítendő, másrészt saját politikájuk társadalmi bázisát kiszélesítendő.

Frankelnek mind a proletariátus kispolgárisága, mind a munkásszervezetek feletti polgári gyámkodás ellen egyszerre kellett harcolnia. Ám nemcsak a gazdasági és a szociális kérdések megoldását szorgalmazta. Méltán tartotta alapvetőnek a nemzeti függetlenség kivívását és az országban élő nemzetiségek helyzetének rendezését. Megoldásra várt a latifundiumok megszüntetéséért kiálló munkás-paraszt összefogás kérdése. Ezek a problémák jórészt idegenek voltak a reformista szellemű munkásvezetők számára. Frankel tudta, hogy az említett forradalmi feladatok megoldásához marxista pártra van szükség, és olyan proletár újságra, mely betölti a kollektív propagandista, agitátor, valamint szervező feladatát. 1876 októberében Frankel – *Ihrlinger Antal* mellett – a *Munkás Heti-Krónika* és az *Arbeiter Wochen-Chronik* főszerkesztője lett. A lapok széles látókörű, marxista szellemben készített orgánumokká nőtték ki magukat. Se szeri, se száma a Frankel által írott cikkeknek, melyek a tudományos szocializmus magyarországi alkalmazásáról tanúskodtak. Osztályharcos igénnyel leplezte le a tőkés rendet, a társadalmi ellentmondások okait és összefüggéseit. Merőben új hang és szokatlan megvilágítás volt ez a lagymatag, opportunista és a polgársághoz simuló (munkás-)publicisztikához képest. A főszerkesztő marxista magyarázatát adta olyan témáknak, mint a háború, a béke, a hazafiság kérdése, de ismertetéseket és elemzéseket találunk a Párizsi Kommünről is. Írásaiban ugyan bizonyos óvatosság figyelhető meg a hatalom megragadásának problematikájában, de ezen ne ütközzünk meg. Egyrészt tartania kellett a Tisza-féle kormányzat rendőrterrorjától, másrészt okkal-joggal érezhette, hogy az evolúciós szakaszban az előkészítő „aprómunka" került előtérbe. Politikai ars poeticáját, az *Arbeiter Wochen-Chronik*ban foglalta össze: „Mi, akik harcolunk minden olyan párt, minden olyan osztály ellen, amely a kormány gyeplőjét a kezében tartja, vagy amely csak arra törekszik, hogy az uralkodó osztályok politikai és gazdasági kiváltságait fenntartsa [...] mi, akik egyáltalán minden osztályuralmat meg akarunk dönteni, valóban semmi szükségét nem érezzük annak, hogy a nemességet védelmezzük..." Az újságírás mellett rendszeresen részt vett a rendezvényeken, ahol szóban fejtette ki nézeteit a felmerülő időszerű kérdésekről. Frankeléknak azonban nemcsak a polgársággal szemben kellett megvívniuk harcukat, hanem a *Külföldi Viktor* vezette belső ellenzékkel is. Ez a szívós és elvszerű küzdelem végül az áskálódóktól való megszabaduláshoz vezetett. Frankel ugyanakkor a nagytőke–nagybirtok ellen kész lett volna összefogni a függetlenségi pártiakkal, ennek azonban ára volt. Kompromisszumra kellett lépnie velük bizonyos kérdésekben. Például a nemzetiségiekkel szembeni bánásmód témájában. Nem akadt itthon olyan irányzat, mely az integer Magyarország fenntartását, mint az egyik legneuralgikusabb közjogi problémát, megkérdőjelez-

te volna. Ennek tudatában Frankel kétségtelenül engedményeket tett, de abban a biztos meggyőződésben, hogy csak rövid életű alkuról lehet szó: „... valódi érdekellentét a különféle nemzetiségek között nem létezik".

A politikus elgondolásai megvalósításának egyik legfontosabb feltételét egy harcos munkáspárt megszervezésében látta. Ezt a célt szolgálta az 1878 húsvétjára összehívott első magyar szocialista kongresszus. Az ekkor létrehozott Nemválasztók Pártja, melyet 1880 tavaszán az ő vezetésével alakítottak át Magyarországi Általános Munkáspárttá, szellemében szocialista jellegű volt, de a névválasztás kérdésében kompromisszumot kellett kötni. A kongresszus ugyanis a *szociáldemokrata* nevet szerette volna felvenni, ám a tanácskozáson megjelenő *Thaisz Elek*, budapesti rendőrfőkapitány ezt nem engedélyezte. Thaisz természetesen nem a saját szakállára cselekedett. Tisza Kálmán miniszterelnök így beszélt a parlamentben: ha a munkások olyat tennének, „amik egy jól rendezett államban meg nem engedtetnek [...] igenis fel fognám oszlattatni..." Éppen Frankel Leó további sorsa tanúskodott arról, hogy a szabadelvű miniszterelnök fenyegetése korántsem maradt puszta fenyegetés. Így lett a szocialista szervezetből Magyarországi Általános Munkáspárt.

A tilalom formai, mert a program – melynek elvi részeit Frankel dolgozta ki – tartalmát tekintve szocialista jellegű volt. Az általános teoretikus bevezető részben felvetette a földbirtoknak, valamint mindennemű munkaeszköznek társadalmi tulajdonná alakítását, és a bérmunkarendszer eltörlését. A részletekben központi jelentőséget kapott az általános választójog, az állam és egyház szétválasztása, az ingyenes oktatás, az állandó hadsereg leszerelése, továbbá egy sor egészségügyi, szociális és munkavédelmi kérdés. Frankelék a pártdokumentum összeállításakor a német szociáldemokraták gothai programját tekintették irányadó modellnek, de igyekezték kikerülni a benne még fellelhető lassalleánus hibákat. Ebben segítségükre voltak Marx bíráló széljegyzetei. (L: K. Marx: *A gothai program kritikája*)

A hatóságok rossz szemmel nézték a magyarországi munkásmozgalom erősödését. Kivált Frankel tevékenysége nyugtalanította őket. Tiszáék úgy döntöttek, hogy sajtópert indítanak ellene, s 1881. március 3-án másfél évi államfogházra ítélték. Az *Arbeiter Wochen-Chronik* 1880. szeptemberi számában ugyanis az alábbiakat írta: „Tanuljatok meg a néppel, a népért érezni és gondolkodni, akár a kaszárnyában, akár a gyakorlótéren vagyok, – de még elszántabban akkor, ha tisztjeitek odáig merészkednének, hogy harcba vigyenek benneteket a nép ellen!" Frankel Leónak a váci fegyházban kellett letöltenie büntetését párbajhősök, kártyások, selyemfiúk, nemzetiségi elítéltek és újságírók társaságában. A Magyarországi Általános Munkáspártot sikerült megfosztani marxista vezetőjétől. A szervezet megalkuvók kezére került (*Csillag Zsigmond, Kürschner Jakab, Ihrlinger Antal*). Frankel 1883. február 11-én szabadult a börtönből. Távol-

létében a pártban olyan áldatlan állapotok alakultak ki, hogy további itthoni működése lehetetlenné vált. 1883 márciusában elhagyta hazáját és átmenetileg Bécsben telepedett le. Az osztrák munkásmozgalomban dolgozott 1889-ig. Marx-szal és Engelsszel fennálló szoros, baráti kapcsolatai révén ismét megtalálta helyét a nemzetközi proletármozgalomban. 1889 elején Párizsba költözött, ahol azonnal *Jules Guesde* és *Paul Lafargue* harcostársa lett. Részt vett a II. Internacionálé létrehozásának előmunkálataiban. Jellemző nagy nemzetközi tekintélyére, hogy az alakuló kongresszus egyik elnökévé választották. Nélkülöznie kellett Marxot, aki 1883-ban meghalt. Frankel Leó így emlékezett meg felejthetetlen tanítómesteréről: „Századunk egyik legkiválóbb férfia, a tudomány egén eddig ragyogott csillagok legfényesebbje, egyike a legnemesebb embereknek, aki valaha is a földön járt: Marx Károly, a tudományos, modern szocializmus megalapítója, megteremtője – nincs többé." Frankel annak ellenére, hogy eltávozott a Magyarországi Általános Munkáspárt éléről, a II. Internacionáléban a hazai szervezet radikális szárnyát képviselte. Nem mulasztott el egyetlen alkalmat sem, hogy leleplezze az itthoni vezetők opportunizmusát. Ám a kilencvenes években a szociáldemokraták választási sikerei illúziókat ébresztettek a radikális szocialisták között, így Frankel Leóban is. Olyan hiú remények kaptak lábra, hogy a munkásosztály békés úton is megragadhatja a hatalmat.

A sok munka, kiújuló tüdőbaja következtében 1896. március 29-én a párizsi Lariboisière kórházban meghalt. Mindössze 52 évet élt, de pályája olyan mozgalmas és eseménydús volt, mintha száz évet élt volna meg. A Père-Lachaise temetőben helyezték örök nyugalomra, közel a Kommünárok Falához. (Hamvait a magyar kormány hazahozatta, és 1968 áprilisában a Mező Imre (ma: Fiumei) úti munkásmozgalmi panteonban helyezték el.) Párizsi temetésén megjelent a proletármozgalom színe-java. A magyarokat senki sem képviselte. Sírjánál beszédek és méltatások egész sora hangzott el. A *Petite République* így számolt be a szertartásról: „Frankel Leó temetése olyan volt, amilyennek lennie kellett. Hatalmas tömegtüntetés annak emlékére, aki a forradalom félelem és gáncs nélküli lovagja volt, és akinek halálát a nemzetközi szocializmus ma érzékenyen fájlalja."

Koporsójánál felolvasták végrendeletét: "Szabadgondolkodóként éltem, és úgy is akarok meghalni. Kérem tehát, hogy semmilyen pap, semmilyen egyház ne közeledjen hozzám sem halálom órájában, sem temetésemen, hogy lelkemet megmentse. [...] Félelem nélkül halok meg. Temetésemnek olyan egyszerűnek kell lennie, mint a legszegényebb proletárénak. Egyetlen megkülönböztetést kérek: burkolják be a testemet vörös zászlóba."

Végakaratát tisztelői hiánytalanul teljesítették.

A parasztvezér

Áchim L. András (1871–1911)

Magyarország – agrárjellege, a nagybirtokosok mindenhatósága, valamint a föld robotosainak sanyarú sorsa ellenére – nem bővelkedett országos formátumú parasztvezerekben. *Budai Nagy Antal* (? – 1437), *Dózsa Gyorgy* (1470 k – 1514), *Szántó Kovács János* (1852 – 1904) mellett alig találunk olyan katartikus tekintélyeket, akik elemi erővel megmozgatták volna a falu elnyomottait A 19-20. század fordulóján aztán megjelenik a „színen" *Áchim L. András* Ám más korszakban, más társadalmi háttérrel és más módszerekkel. Kozos volt bennuk az úrgyűlolet, a parasztság sorsának jobbítására irányuló elszántság. Ennélfogva – mint ahogy elődeinek – neki is el kellett szenvednie a fennálló hatalom megvetését, az oligarchák kicsinyes ármánykodását, az elpusztítására irányuló bosszuvágyukat. Áchim nem alkudott, ezért a „lázadoknak" kijáró végzetet sem kerulhette el. És, mint annyiszor mar történelmunkben, halala után – emlékén kívul – alig maradt valami nyoma tevékenységének

Áchim L. András 1871 március 15-én szuletett, Békéscsabán Mind a nagyapa, mind az édesapa jómodú gazda volt, adófizető virilisták, akik a megyei torvényhatósági bizottság tagjaiként állandó szereplői a helyi kozéletnek. A család a szabadságharc kitorésének évfordulóján unnepelte meg a fiú szuletésnapját Kossuth szelleme mélyen beivódott az ifjú lelkébe, s idővel ez párosult a föld robotosai iránt érzett tiszteletevel Az apa azt szerette volna, ha ifjabb András tanult úr lesz, mint a szomszédban lakó Zsilinszky testvérek, de ő abbahagyta a szarvasi gimnaziumban folytatott tanulmányait „Nem leszek úr, paraszt leszek" – mondta, és kikoltozott gerendási tanyájukra, ahol foldmúves munkát végzett Ezzel is kímélni akarta betegeskedő édesapját Egyutt dolgozott a birtok cselédjeivel, megtanulta becsulni a foldmunkát, megismerkedett az agrárproletárok nyomorúságos életével és gondolkodásmódjával. Szabad óráiban sokat olvasott, beszélgetett társaival 1891-ben, húszéves korában, onként jelentkezett a hadseregbe. A méneskari szolgálatot választotta, ott kapcsolatba kerult a lótenyésztéssel, s tapasztalatait később saját gazdaságában is hasznosítani tudta. 1894-ben ormesterként szerelt le Hamarosan megnősult, és egy jómódú gazda leányát, *Rajtar Ilonát* vette el A harmonikus házasságból három lány és egy fiú szuletett 1896-ban meghalt az édesapa, a 200 holdnyi birtokot Áchim L. András orokolte Az ifjú társas viszonyba lépett más gazdákkal, miáltal ketezer hold felett rendelkeztek A fold tulajdonviszonyai koruli vitákban kerult először osszeutkozésbe a torvénnyel A lobbanékony András puskát ragadott, hogy igazságát megvedje, amiért is „kozcsend ellen kihágás" címén felelősségre vonták Mindazonáltal 1898-ban – apja nyomdokain járva – ő is virilista lett, a megyei képvise-

lőtestület tagja. Ebbeli minőségében kezdetben a módosgazdák érdekeit képviselte. Felszólalásainak, írásainak hangja még alig különbözött a helyi földbirtokosok megnyilatkozásaitól.

1901 decemberében a *Békésmegyei Közlöny*ben, a parasztság nehéz helyzetére hivatkozva, felvetette a Magyar Mezőgazdák Országos Segély- és Nyugdíjintézete felállításának szükségességét. Cikkében már megkezdte saját osztálykorlátainak a feszegetését. Az úri Magyarország természetesen nem reagált javaslatára. 1901 táján költözött vissza a számára mind szűkebbé vált gerendási tanyavilágból Békéscsabára. Mészáros utcai lakásához közel volt *Pollák Arnold* kocsmája, ahol az úgynevezett újjászervezett szocialisták találkoztak. Áchim egyre gyakrabban fordult meg e „gyülekezetben", mígnem belépett közéjük. Úgy látta, hogy ők többet foglalkoznak a parasztság napi kérdéseivel, mint a hagyományos szociáldemokrata párt (továbbiakban MSZDP) tagjai. A „népiesek" nézetét vallotta, miszerint a földművesek képezik a nemzet gerincét, ezért joguk van az alapvető politikai jogok elnyeréséhez. Kijelentette: nem akar pártvezér lenni, csak egyszerű közkatona. Megélénkült Áchim közéleti szerepe, de még mindig provinciájában mozgott, így szavainak egyelőre alig volt széles körű hatása. Jórészt helyi problémákat vetett fel. Gyakran szólalt fel az „újjászervezettek" képviseletében, és sokszor félbe kellett szakítani a gyűlést a kormánypártiak zajos nemtetszése miatt. Népszerűvé tette, hogy szót emelt a kisemmizettek érdekében: „szigorúan bojkottálandó minden olyan burzsoá és nagygazda, aki rossz akaratával és nembánomságával a népet nyomorba akarja dönteni."

Áchim L. Andrásnak sok tennivalója volt szűkebb hazájában, Békéscsabán. Járható út alig akadt, ősztől tavaszig a város merő sártenger volt, csak a belterületeken építettek kövezett járdákat. A gyér közlekedés ellenére keletkezett porfelhőtől az utca egyik oldaláról a másikig alig lehetett ellátni. Ivóvizet csak két artézi kút szolgáltatott, a lakosság nagy része a saját udvarán ásott gémeskútból jutott vízhez, de ennek a sterilitását senki sem garantálta. Bélhurut, tífusz, tüdővész az országos átlagnál magasabb arányban szedte áldozatait. Kevés a kulturált, a kornak megfelelő modern, lakható téglaépület. Az otthonok zöme náddal fedett parasztház volt. Az urak magyarul, a lakosság többségét kitevő parasztság szlovákul beszélt. A városka 40 000 lakosából mindössze 1-2000 tartozott az értelmiséghez. Még ennél is kevesebb volt a kereskedők és a kisiparosok száma. S mindezeknek csupán a töredéke vett részt aktívan a közéletben. Ahogy *Domokos József*, helyi ügyvéd fogalmazta egykoron: „ezeket az urakat csak a szabó tette urakká". Az előkelőség számára a kultúra csak púp a hátukon. „Elegük volt a könyvekből az iskolában. Minek a több tudás, nem hoz több zsírt a konyhára." Békéscsaba arca tipikusan vidékies volt, szemben Budapest világvárosias jellegével.

Amikor Áchim L. András a politikai élet porondjára lépett az ország már a viszonylag gyors haladás, a polgárosodás útját járta. Az 1867-es kiegyezés lazított az osztrák tőke függésén és teret adott a hazai gazdaság fejlesztésének. Szaporodtak a hitelt nyújtó bankok, felgyorsult a gyárak „gründolása", vasútépítési láz kerítette hatalmába a vállalkozókat. Forradalmasodott a közlekedés és az áruszállítás. Ennek „elengedhetetlen" kísérőjelensége volt a panama és a spekuláció. Az egységes nemzeti piac kiterebélyesedett, nagy dinamizmust adva a gazdasági élet további kibontakozásának. A nagyipar gépesítése európai szintű volt, és az elektrifikáció új távlatokat teremtett a modernizációnak. A mezőgazdaságban a nagybirtok mellett a törpebirtok dominált, a szűk belső piac korlátokat szabott a kereskedelemnek is. A mezőgazdaság porosz utas jellege konzerválta a latifundiumokat megnehezítve a parasztpolgárság kialakulását. A feudális elemekkel megterhelt kapitalizmus kontrasztjai „termelték" ki az Áchim-féle politikusokat a maguk ellentmondásaival, vívódásaival és felemás elgondolásaival együtt.

Áchim az 1905-ös januári választásokon – a *Mezőfi Vilmos* vezette Újjászervezett Szociáldemokrata Párt zászlaja alatt – országgyűlési képviselő lett. Május 11-én mondta el, nagy érdeklődéssel végighallgatott szűzbeszédét. „Célom az – kezdte –, hogy én, mint a nép egyszerű soraiból származó népképviselő, a nép kívánságait és a magam egyszerű véleményét elmondjam. [...] Ámbár részemről szintén követelem a nemzeti hadsereget, de azért fontosabbnak tartom a gazdasági helyzettel való foglalkozást [...] ígértük az általános választói jogot, az adóreformot és a gazdasági helyzet javítását [...] s ezen ígéretünk teljesítését a nép várja [...] Az általános választójog terjedjen ki minden magyar hazafira [...] egészséges politikának tartanám azt, hogyha a kincstári birtokokat, illő módon, és az egyes latifundiumokat megfelelő árak mellett a kisemberek, a gazdák számára parcelláznák... (*a teremben zaj hallatszott*) nagy hiba volt, hogy minden nagy állami munkát [...] egyes telhetetlen vállalkozóknak adták ki, és a magyar nép ma ott van Amerika kőszénbányáiban [...] Az én politikai hitvallásom, [...] hogy a magyar állam legerősebb létfenntartó eleme, az úgynevezett magyar parasztság, a magyar kisgazda és a munkásosztály [...] szükség van arra, hogy ebbe a Házba egy demokratikus alapon álló, gazdaemberekből és értelmes munkásemberekből is jöjjön idővel be egy párt [...] mely a sorscsapásoktól üldözött magyar parasztnépet felkarolja." Természetesen a honatyák többsége ellenszenvvel fogadta beszédének azt a részét, mely – a magyar parlamentben először – megpendítette a földosztás kényes kérdését. Tudták, hogy a parasztpolgárság kialakítása csak a nagybirtokrendszer rovására történhet. Beszéde, a maga korában, kirívóan progresszív megnyilatkozás volt. A szociáldemokraták, akik Mezőfiékben riválisokat láttak, gunyoros megjegyzésekkel kommentálták Áchim parlamenti bemutatkozását és nacionalistának bélyegezték,

amiért a parasztvezér magát magyarnak tekintette: „... mivel Magyarországon lakom, igyekszem a magyar hazafiak közt az elsők között lenni". A *Népszava* ezt a hitvallást „filiszter hazafiságnak" minősítette és úgy vélte „csúnyán kompromittálta a magyar paraszti észt és a szocialista nevet". Tótból magyarrá vedlett hazaffynak címezve a lap elmarasztalólag írta: „Franciaországban a legjobb francia, Zsidóországban a legjobb zsidó hazafi igyekezne lenni." Áchimnál ebben az időben valóban nagy szerepe volt a nacionalista elemnek, noha ez nála nem volt azonos az urak nemzetiségellenes, osztályönzésen és ködösítésen alapuló sovinizmusával, később viszont a koalíciós válság idején) az általános választójog követelése került propagandája homlokterébe. A német emlőkön nevelkedett századelő magyar szociáldemokráciája még nem tudott igazában magyarrá gyökeresedni, s a marxi gondolatot alaposan félreértve („a munkásoknak nincs hazájuk") a hamis, rosszul értelmezett internacionalizmus talaján állt. Csak mellékesen jegyzem meg, hogy az MSZDP földkérdésben vallott politikája is a német szociáldemokraták (*Karl Kautsky*) felfogását tükrözte, míg Áchim a nagybirtok felosztása mellett kardoskodott – igaz, megváltás fejében. Azt is látniuk kell, hogy maga Mezőfi is idegennek tekintette pártjában a nagygazdát, aki tőle független nézeteket vallott számos sarkalatos kérdésben. De Áchim L. András is gyanakvóan tekintett Mezőfire, mert anyagiasnak (nem filozófiai, hanem köznapi értelemben) tartotta. Személyeskedésig fajuló harc mérgesítette el kapcsolatukat. A párt 1905 áprilisában kongresszust hívott össze, ahol Áchim kijelentette: „Amíg csak élek, a munkálkodó nép javáért fogok küzdeni a milliomosok és latifundiumosok ellen."

És a nagygazda állta szavát. Jellemző a két vetélkedő közötti viszonyra, hogy Áchim nem került be a párt vezetőségébe, mert Mezőfi nem jelöltette. Áchim ekkor bölcs rezignációval állapította meg. „A szocialisták, akiknek egy táborba kellene tartozniuk, torzsalkodnak. Miért? Mert annyifélék, ahányan vannak a vezérek, akik féltik a koncot. [...] Vannak várkonyisták, mezőfisták, bokányisták, népszavisták stb. Az eszme egy, de a vezérek kicsinyes önérdeke kívánja a szétdarabolást, a tömeg erejének széthullását." Mezőfi pártján belül elmérgesedett az áldatlan harc a nagygazdával, ezért Áchim szakított ellenlábasával, és 1906 márciusában megalakította politikájának adekvát szervezetét, a Magyarországi Független Szocialista Parasztpártot.

A „hivatalos" szociáldemokráciát hazánkban *Garami Ernő*ék képviselték, de mellettük – hosszabb-rövidebb ideig – más szocialisztikus szervezetek is működtek. Ezek hol elváltak, hol egyesültek egymással, hol pedig eltűntek a süllyesztőben. Az eredetileg *Engels* által ihletett párt a monopolkapitalizmus kialakulásának talaján már az elpolgáriasodott munkásság érdekszervezete lett. A Garami vezette párt irányadó koncepciója az általános választójog elnyerése volt, a parlament eszközének felhasz-

nálása távlatokban a szocializmusért, valójában a „demokratikus szocializmusnak" nevezett polgári demokráciáért. Abban a naiv hitben éltek, hogy bejutva a t. Házba, elnyerik a többséget és egyszerűen megszavazzák a közösségi társadalmat. Az osztrák-német szociáldemokraták koncepciójának mechanikus adaptálására törekedtek, figyelmen kívül hagyva a magyar sajátosságokat (földkérdés, nemzetiségi kérdés), s ez a körülmény jelentősen szűkítette a párt osztály- és tömegbázisát, következésképpen országos befolyását. Ám az uralkodó osztályok így is mindent elkövettek, hogy meghiúsítsák az MSZDP bejutását az országgyűlésbe. *Tisza István* miniszterelnök azt vallotta „vége az úri Magyarországnak, ha a műveletlen munkások és parasztok képviselői mandátum birtokába jutnak". Megjegyzendő: a pártban mindig jelenlevő baloldali ellenzékiek nem tudtak sem módosíttatni, sem befolyásolni a hivatalos irányvonalat.

A másik szocialisztikus csoportosulás *Várkonyi István* nevéhez fűződik. Az MSZDP egykori vezetőségi tagja összeütközésbe kerülvén pártja irányítóival, 1897-ben szakított elvtársaival, és létrehozta a Független Szocialista Pártot. Bázisa jórészt az alföldi parasztság volt. Nem ismerte el az ipari proletariátus történelmi szerepét, és utópikus, kispolgári, anarchista nézeteivel nem tudott igazán a föld dolgozóira sem hatni. A háborús években már nem is álltak mögötte tömegek, ezért elenyészett.

Mezőfi Vilmost az MSZDP 1900-ban tartott kongresszusa kizárta a pártból, és ő még abban az évben megalapította azt a Magyarországi Újjászervezett Szociáldemokrata Pártot, melynek rövid ideig Áchim is tagja volt. Programja sok mindenben megegyezett Garamiékével, de jóval nagyobb nyomatékot adott a nagybirtokrendszer felszámolásának. Bár Mezőfi nacionalista húrokat is szívesen pengetett, pártja még az első világháború kitörése előtt annyira erőtlenné vált, hogy működését kénytelen volt megszüntetni. A magyarországi szociáldemokrácia sorozatos belső meghasonlásainak egyik alapvető oka az volt, hogy a hivatalos Garami-féle vezetés méltánytalanul elhanyagolta a parasztság képviseletét.

Áchim L. András – mint említettük – a szocialisták nacionalistának bélyegezték. Véleményüket megerősítve látták a nagygazda sokszor hangoztatott nézetében, miszerint „elsősorban magyar vagyok, s csak ezután szocialista". Felesleges volt Áchimnak ezt a sorrendiséget felállítania, hiszen e kettő szerves egysége nem sértett volna nemzeti érzelmeket: ami a lakosság többségének, a parasztságnak jó volt, nem lehetett rossz az országnak sem. Áchim elismerte az MSZDP illetékességét az ipari proletariátus vezetésére, de az egész parasztság érdekeinek képviseletére az ő pártja tartott igényt. Az 1905-ös kormányzati válság idején szembenállt az ún. „darabont" kormánnyal, és elítélte a szociáldemokraták alkudozását (a választójog kérdésében) *Kristóffy József* belügyminiszterrel. Kapcsolata a koalícióval hamar megromlott, de egy tapodtat sem került közelebb a kormánypártiakhoz.

Áchim új szervezetének (Magyarországi Független Szocialista Párt) alakuló kongresszusán meghatározta pártja politikájának és céljainak summázatát: „Kenyérért és jogért fogunk küzdeni utolsó leheletünkig." A határozati javaslatban kinyilvánították: miután az Újjászervezett Szocialista Párt nem a szegény nép javát akarja, elhatározták a Parasztpárt megalakítását, hogy a nincstelenek parlamenti képviselethez jussanak és harcolhassanak a politikai szabadságjogokért. Az MSZDP (amint várható volt) rossz szemmel nézte Áchimék szervezkedését: „Sem programja, sem hívei, sem vezére nem olyanok, hogy a pártnak állandóságot biztosítsanak." Áchim 1906 áprilisában megindította a *Paraszt Újság* című hetilapot, ezzel az öntörvényű politikus maga diktálta sajtóhoz jutott, ahol kifejthette nézeteit. A lap részletesen ismertette a párt programját: követelte a nép parlamenti képviseletét, a tízezer holdon felüli birtokok felparcellázását és bérbeadását, az idegenekkel szembeni földvásárlási tilalmat, a progreszszív adózás bevezetését, az önálló vámterületet, a polgári szabadságjogokat, a hitfelekezetek közötti egyenlőséget, az ingyenes népoktatást, az egészségügy államosítását és a közigazgatás korszerűsítését. Ez a program (melynek egyes pontjai bizony ma is megállnák a helyüket) nem esett messze az MSZDP 1903-as kongresszusán elfogadott dokumentumától. Áchim 1906 májusában ismét országgyűlési képviselő lett. Mandátumát „parasztjainak" köszönhette, de az urak hamar kijárták, hogy mandátumától megfosszák: a bíróság „osztályellenes izgatás" és a szavazók megvesztegetésének ürügyével kibuktatta a parlamentből. Hogy erkölcsileg tönkre tegyék, *Zsilinszky Endréék* rágalomhadjárattal akarták ellehetetleníteni Áchimot. Azt állították, Kristóffy még belügyminiszter korában lepénzelte a nagygazdát. A parasztpolitikus a koalíciós években radikalizálódott, s ezzel némileg növelte táborát. Egyik gyengéje volt azonban, hogy a parasztságot monolit egységnek tekintette, vagyis nem vette figyelembe az árutermelés földbirtokra gyakorolt differenciáló hatását. Szocialista létére tudnia kellett volna, hogy a jómódú gazdák és agrárproletárok törekvései hosszú távon nem eshetnek egybe. Szerves rétegpolitikát bajosan lehetett alkalmazni, hiszen objektív antagonizmus különítette el őket egymástól. Közös bennük elsősorban a nagybirtokellenesség volt. Enyhítette továbbá az ellentéteket, hogy a földnélküliek vagy a megélhetéshez kevés földdel rendelkezők éhségüket elsősorban az uradalmak rovására akarták kielégíteni. A módosabbaktól sem állt távol a nagybirtok felszámolása, vagy megkurtítása. A párt politikai eklekticizmusa mindazonáltal magában hordozta a széthullás veszélyét, s hogy ez még váratott magára, nem utolsósorban Áchim integráló személyének tudható be, aki ideig-óráig hitt a parasztság tartós érdekegyesítésének lehetőségében. A hatóságok többször is meghurcolták, mert osztályharcos, úrellenes magatartása bőszítette a nagybirtokosokat. Az agrárproletárok elégedetlenségének nö-

vekedése félelemmel töltötte el őket, ezért vették üldözőbe a vezért, és fokozták a csendőrterrort a falu nincstelenjeivel szemben.

1906-ban, a körülmények rosszabbodása miatt, nagyszabású aratósztrájk fenyegetett, de Áchim még nem látta elérkezettnek az időt, mert – mint mondotta – parasztjait felkészületlennek tartotta. A „korai" akciók helyett szervezkedésre szólította fel az elégedetlenkedőket. A parasztság elkeseredettsége azonban akkora volt, hogy nem mérlegelték, érettek-e a feltételek az agrár-megmozdulásra, vagy sem. 1906 folyamán, jórészt a Viharsarokban, aratósztrájkok törtek ki, melyeknek eredményességét csökkentette a csendőrterror és a sztrájktörők tömege. Mindazonáltal hiába ígért *Darányi Ignác* földművelésügyi miniszter úgynevezett „rabszolgatörvénye" 60 napi elzárást a munkabeszüntetés „honorálása" gyanánt, a paraszt letette a kaszát, hogy érvényt szerezzen törekvéseinek. Áchim parlamenti felszólalásában felvetette a nagybirtok felparcellázását és a parasztság földéhségének mielőbbi kielégítését – állami kártalanítással. Túlzás lenne azt állítani, hogy indítványát a jobboldali honatyák tetszéssel fogadták volna. *Karácsonyi Sándor* katolikus papképviselő „gyűlöletes, leköpni való dolog"-nak minősítette Áchim felháborító merészségét. (A házelnök rendreutasította Karácsonyit, a tiszteletlen hang miatt.) A parasztvezérnek nem bocsátották meg, hogy kétségbe vonta a magántulajdon szentségét, és bosszújuk nem is váratott magára sokáig: a Kúria – „kényesen" ügyelve a törvényesség látszatára – osztályellenes izgatás címén Áchimot megfosztotta képviselői mandátumától. Az újságok kárörömmel harsogták a hírt: „Áchimot elérte megérdemelt sorsa." Az ellenzéki lapok azonban felháborodással fogadták a részrehajló ítéletet. Az osztályellenes izgatás vádjára a nagygazda így válaszolt: „Nos, én szocialista vagyok, és mint ilyen, éles szóval harcoltam az osztályuralom ellen, hiszen elvemnek sarkalatos pontja az osztályuralom megdöntése."

Áchim a csúfos megaláztatás és igazságtalanság ellenére is folytatta harcát. A kudarc népe kudarca is volt, ezért radikalizmusa fokozódott. A *Nagyváradi Napló* 1906. július 5-ei számában *Ady Endre* ezt írta: „A végtelen Nagy Magyar Alföldön ma Áchim András a legnagyobb úr." Itt, sajnos, nincs arra tér, hogy Ady és Áchim kapcsolatáról bővebben írjunk. Tény és való, hogy igaz barátság alakult ki köztük a politikai egyetértés jegyében.

Áchim keresve a kiutat reménytelennek tűnő helyzetéből, arra gondolt, hogy pártja egyesül az MSZDP-vel és Garami Ernőnek ajánlja fel mandátumát, de terve nem sikerült. *Dr. Pollacsek (Pető) Sándor* demokrata ügyvéd, a perbe fogott szociáldemokraták védője, lett Áchim utódjelöltje. Végül – az antiszemita felhangok ellenére – Pető nagy fölénnyel győzött a képviselőválasztáson.

A mandátumától megfosztott nagygazda bölcs és bátor parlamenti felszólalásai híján főleg gyűléseken tartott beszédei, valamint a különböző lapokban megjelent írásai alapján ítélhetjük meg gondolatainak és tevé-

kenységének irányát-tartalmát. A boldogulás érdekében még azzal is kísérletezett, hogy az ország legnagyobb evangélikus presbitériumán belül elnyerje a felügyelői tisztet, de 43 szavazatával kiesett a jelöltek sorából. 1907 decemberében azonban a Békés vármegyei képviselőtestületi választásokon sikerült mandátumhoz jutnia. Sikere növekvő népszerűségéről tanúskodott. Ugyanakkor a parasztvezérnek egyszerre kellett megbirkóznia a hatóságokkal, az úri ellenfelekkel, sőt: a szocialista riválisokkal is. Kétségtelenül erőt adott harcának az a körülmény, hogy maga mellett tudhatta Ady Endre rokonszenvét. Hívta, vívják meg együtt a csatát a tiszaistvánok Magyarországa ellen. „Hejh – édes apám, lelkem danoló madara, tanáld már ki, danold már ki azt a nótát, amitől egyszer, nem is oly régen, olyan szépen égtek itt az úri kastélyok és plébániák..." És Ady, Áchim kérésére 1908 áprilisában megírta *Dózsa György lakomáján* című döbbenetes versét:

Lesz böjtje a nagy lakomának,
Lesz új vezér és új Dózsa,
Sebő pajtás, ne köpködj: megvált
Bennünket a Dózsa trónja.

A parasztvezér, akiben Ady az „új Dózsát" látta, feltöltődött, s a régi lelkesedéssel fogott munkához. Országos parasztpárt megszervezésének tervét dédelgette. Amikor meghallotta, hogy *Ferenc József* Bosznia és Hercegovina annektálására törekszik, azonnal tollat fogott: „Nekünk parasztembereknek nem kenyerünk az imperialista politika, mi nem kérünk a hódításból, mi itthon akarunk hódítani jogot magunknak." Új negyvennyolcat hirdetett meg – a földkérdés rendezése érdekében. És nem riadt vissza a fenyegetéstől sem: ha az urak nem csinálnak új negyvennyolcat, megcsinálja majd a nép. Ezzel együtt követelte a titkos, egyenlő, általános választójogot.

1908 tavaszán pártszervező munkára indult, s bejárta Viharsarok községeinek jelentős részét. Meggyőző agitációjának hatására Tótkomlós, Doboz, Elek stb. parasztjainak sokasága lépett be a Parasztpártba. Áprilisban Áchimék megkezdték a pártkongresszus összehívásának előkészületeit. 1908. június 7-8-án zajlott le a tanácskozás. Kongresszusi üdvözletében Áchim kijelentette: „... Rombolva akarunk és fogunk építeni. [...] Fel fogjuk építeni a népszabadság oltárát, gyermekeink jövőjének boldogulását." Áchim megnyitó beszédében ekképp nyilatkozott: a Magyarországi Parasztpárt jogot és kenyeret követel a népnek, választójogot, össze kell fogni magyarnak, románnak, tótnak, németnek, zsidónak a cél elérése érdekében a „legerősebb kényszereszközöket" kell igénybe venni. (A keményebb megnyilatkozásokat Seiler főszolgabíró elhallgattatással büntette meg.) Áchim, a romantikus parasztvezér az általános választójog kiharcolásáról szólt, de megjegyezte, csak a királyban lehet bízni. A paraszt-

vezér úgy gondolta, ha *Bebel* az ordog szovetségét is hajlandó lenne elfogadni a választójogi kuzdelemben, miért ne lehetne a királlyal szovetkezni? A kongresszus kovetelte továbbá a progresszív adozást, a kisjovedelmek adómentességét, az ingyenes iskoláztatást, az állando hadsereg eltorlését (s helyette néphadsereg felállítását), a foldmunkások minimális bérének torvényes szabályozását, és az onálló vámteruletet Kormanyellenes hangok hallatszottak, kilátásba helyezték az aratósztrajkot Ez utóbbi osszhangban volt az MSZDP elgondolásaival is A kongresszus Achim L. András zárszavával ért véget. Ime, a végső konklúzió. „Amilyen erósek voltunk határozatunk meghozatalában, szazszoros elszántsággal legyunk osszetartók a végrehajtásban."

A sajtó (polgári és szociáldemokrata egyaránt) lekicsinylóen kommentálta a parasztkongresszust. Támadások és rágalmazások áradata ozonlott Áchimra. A hatóság hajszát indított a mozgalom ellen Úgy ítélte meg, hogy a határozatok tobb pontja sérti a fennálló rendet. Volt, aki Dózsa Gyorgy „bűntettett" olvasta Áchim fejére, akadt, aki ellen azért kezdeményeztek eljárást, mert voros zászlóval vonult fel a kongresszuson Némelyeket a „durva hang" miatt marasztaltak el. A partszervezés folytatodott, de e tevékenységuk hol a hatóságok, hol a szociáldemokrata párt gancsoskodásába utkozott. Az MSZDP vezetősége úgy vélte, a parasztságnak nem Áchiméknál, hanem náluk a helyuk. A „rivális" lehetetlenné tételere torekedtek. Például a nagyváradi szociáldemokraták a parasztok helyi gyűlését futtykoncerttel és kőzáporral hiúsították meg.

A kongresszuson elfogadott programról vita támadt a kulonbozó iranyzatok kozott. Kié legyen a fold? Milyen legyen a gazdálkodas rendszere kulterjes vagy belterjes? Felmerult a parasztság differenciálódásának kérdése is. Sokan úgy vélték, hogy ezeket a problémákat a tanácskozásokon korántsem tisztázták. A határozatlanság okát tobben abban látták, hogy Áchimék nem rendelkeznek olyan doktrínával, mely megnyugtató választ adhat a felvetődő gondokra. Volt, aki azt javasolta ha a parasztmozgalom sikereket akar elérni, kikell kuszobolnie a nagyparaszti befolyást. Áchim megvédte a programot a bírálatokkal szemben, mondván. „az felel meg a parasztságnak, ami a parasztság gondolatvilágából fakad."

Jászi Oszkár azzal adta tanújelét a parasztvezér iránti rokonszenvének, hogy felvette A társadalomtudományok Szabad Iskolája rendes tagjai koze Az MSZDP illetékesei „porig romboltak" a Parasztpárt elgondolásait A radikális követeléseket „svindlinek" tekintették, az egész tervezetet pedig haladásellenesnek. Rágalomhadjáratuk mogott az a burkolt szándék állt, hogy elgáncsolják a szociáldemokráciával versenyre kelt Parasztpártot

Áchim, miután kiszorult a parlamentből, Békéscsabán maradt provinciális politikusként, s noha tehetsége országos dimenziójú volt, kénytelen beérni a helyi csatározásokkal. Igaz, a parasztvezér megyei tekintélye továbbra is vitathatatlan maradt, de ez alig sugárzott át az országos politi-

kára. Áchim azonban még a lokális kérdésekben sem tudott sikereket elérni. Ha olyan javaslatot tett, mely az urak húsába vágott, összefogtak ellene és leszavazták. Így járt azzal az indítvánnyal is, hogy a 60 év feletti vagyontalan csabai lakosok részesüljenek községi segélyezésben. Áchim szerette volna, ha Békéscsaba nagyközség várossá alakul át, de ebben is elgáncsolták. A parasztvezér azzal szélesítette ki ellenségeinek táborát, hogy nemmel szavazott, amikor az urak maguknak és embereiknek fizetésemelést akartak kierőszakolni. Kereste a szociáldemokratákkal való együttműködést, de azok mereven elzárkóztak tőle. Ennélfogva magányos cédrusként vívta harcát, rendületlenül, de többnyire eredménytelenül. „Törvényen kívül" helyezték, vele szemben minden módszert megengedhetőnek tartottak. Rágalmazták, hamis, lejárató híreket terjesztettek róla, kémkedtek utána: hol járt, kik látogatták, kivel „konspirált". Az intrikusok, besúgók erejét az adta, hogy mögöttük állt a hatalom, a rendőrség-csendőrség, a közigazgatás. Áchim pedig csak igen szerény eszközökkel védhette a maga igazát és becsületét. Olykor ügyetlenül válogatta ki harcostársait is, akikkel – kétségtelenül nehéz természete miatt – hamar összeveszett, s azok, miután szakítottak vele, kígyót-békát kiáltottak rá. Áchim ellenségei gyakran e renegátokra támaszkodtak a parasztvezér elleni hamis adatok gyűjtésében. A szangvinikus pártvezér egy alkalommal olyan éles konfliktusba került *Szeberényi Lajos* evangélikus pappal, hogy arcul ütötte. Természetesen igen nagy volt Csabán a felháborodás, amit a lelkész hívei igyekeztek meg szítani is.

1910. március 21-én feloszlatták a képviselőházat. Megkezdődött a választási harc. Békéscsabán az urak összefogtak az esélyes parasztgazda ellen. A 48-asok és 67-esek egyesítették erejüket, hogy biztosak legyenek győzelmükben. Áchim a választásokra való tekintettel ismét megindította a *Paraszt Újság*ot, melyet a kampány céljainak rendelt alá. A voksolásra június 2-3-án került sor. A módszerek *Mikszáth Kálmán* regényeiből ismeretesek. Nem hiányzott az etetés-itatás, az erőszak, a megfélemlítés. A nyíltszavazásos rendszer megnehezítette ugyan az ellenzék és hívei dolgát, de annyira nem, hogy meggyőződésüket megtagadva adják le szavazatukat. Az urak minden erőfeszítése és kicsinyes praktikája dugába dőlt, Áchim L. András szerezte meg a szavazatok többségét. Az 1910 decemberében lezajlott helyi választások úgyszintén az ő győzelmét hozták. (Az urak egyetlen törvényhatósági képviselője *Zsilinszky Endre* lett.) A megyei választások után került sor a községire. A Parasztpárt ez alkalommal is fölényesen győzött: a tíz helyből kilencet szerzett meg. A helyi polgári lap az eredményt a városra nézve szégyenletesnek tartotta.

1911. március 21-én hangzott el Áchim életének utolsó országgyűlési beszéde. Kifogásolta a mértéktelen fegyvergyártást, amikor az iskolák düledeznek. „Úgy fegyverkezünk t. képviselőház – mondta –, mintha háborúra [...] készülnénk." Kiállt a helyes birtokpolitika mellett. „Ez az or-

ság, amelynek fenntartó eleme a magyar parasztság, csak akkor lesz boldog, ha a parasztság is boldog lesz." Ugyanakkor követelte az általános választójogot is. A költségvetést nem fogadta el.

Békéscsabán közben a feje felett tornyosultak a vészfellegek. Rágalmak özönével akarták hitelét rontani. Áchim állta a csapásokat, de idegei a végsőkig feszültek. Felesége – aki jó ösztönnel megérezte a vég közeledtét – arra igyekezett rábírni, hogy adják el a birtokukat és telepedjenek le a Dunántúlon, ám a parasztvezér hajthatatlan maradt. Ő Csabán akarta megvédeni osztályos társai érdekeit: „Gyáván nem futamodhatok meg. Ezekre még válaszolnom kell, azután majd beszélhetünk a dologról." Áchimnak nem volt tere, ahol válaszolhatott volna a támadásokra. A fővárosi újságok nem biztosítottak számára lehetőséget, hogy a becsületén esett csorbát kiköszörülhesse. Végső tehetetlenségében *Staffel János*, a kétes múltú zsurnaliszta zuglapjához folyamodott. Ebben igyekezett kivédeni az őt ért rágalmakat. Nem utolsó sorban a Zsilinszky család viszszaéléseiről rántotta le a leplet. Zsilinszky Endre, Békéscsaba fenegyereke megtorlást helyezett kilátásba.

A fenyegetését hamarosan be is váltotta. 1911. május 14-én a Zsilinszky fivérek – Endre és Gábor – előre megfontolt szándékkal elindultak Áchim lakása felé. Mindkét fiú revolverrel fegyverkezett fel, de volt náluk kutyakorbács és vaskos bot is. Reggel nyolc óra után érkeztek a parasztvezér házához, benyitottak a lakásba és kopogás, köszönés nélkül rátámadtak. Endre bottal ütötte, ahol érte, Gábor többször rálőtt. A lerogyó áldozatra Endre adta le az utolsó lövést. A Zsilinszky fiúk, „dolguk" végeztével, futva elmenekültek. A vérző Áchimot – hosszas rábeszélés után – kórházba vitték, sokezres tömeg kísérete mellett. Megoperálták, de életét már nem tudták megmenteni. A Zsilinszky fiúk imigyen tálalták az eseményeket: felkeresték a parasztvezért, hogy apjuk ellen írt rágalmazó cikke miatt felelősségre vonják, mire Áchim botot ragadott és rájuk támadt. Önvédelemből voltak kénytelenek fegyverüket használni.

Ezt a változatot vitték a bíróság elé, és az igazság őrei elfogadták. A Zsilinszky fiúkat felmentették. Két urat egy parasztért nem áldoztak fel.

Az Öreg

Landler Jenő (1875–1928)

Landler Jenő a magyar és a nemzetközi kommunista mozgalom kimagasló alakja volt. Megfontolt, higgadt forradalmárként ismerték, aki kerülte a sablonokat, irtózott a dogmáktól és mindig a szocialista célhoz vezető legracionálisabb módszereket kereste. Nem alkudott meg soha, rugalmasan alkalmazkodott a realitásokhoz és körültekintő, józan megfontoltsága okán harcostársai méltán nevezték el „Öregnek". Ezzel nem korára utaltak, hiszen 53 éves volt csupán, amikor meghalt, csendes bölcsessége azonban tiszteletet ébresztett elvtársaiban. Életének csaknem felét a 19. században töltötte, ám ízig-vérig a 20. század gyermeke volt.

A Zala-vármegyei Gelsén született, 1875. november 23-án. A szülők tőkés földbérlők voltak, anyagilag konszolidált, polgári viszonyok között éltek, s mindent megadtak gyermeküknek, hogy a civilizálódó Magyarországon boldogulhassék. Akkor járt elemi iskolába, majd gimnáziumba, amikor körülötte forrt-buzgott a társadalom. A szekér és a konflis mellett megjelent a vasút, a gyertyát és a petróleumlámpát a városokban kezdte felváltani a gáz, sőt már az elektromosság, a kisiparosok kézi munkáját legyőzte a nagyüzemi termelés, az ekét és az ökröt a nagyobb birtokokon mindinkább már a traktor helyettesítette. Az elmaradott, konzervatív emberek isten csapását, ha ugyan nem a közelgő világ végét látták mindezekben, ám a tőkés rend profitorientáltsága és a kíméletlen verseny nálunk is győzelemre vitte az ipari forradalmat. Magyarország – a Monarchia részeként – egyre európaibb lett, annak minden előnyével és átkával együtt.

A gyárak átalakították a társadalmat. A nemesség mellett megjelent a burzsoázia, a parasztság mellett az ipari proletariátus. Az alapvető ellentétek immár a munkások és tőkések között feszültek, új irányt szabva az osztályharcnak. Az 1880-as évek agrárválsága megtorpantotta a biztató konjunktúrát, s ez a csapás rengeteg gazdálkodót földönfutóvá tett. Landlerék helyzete is megrendült, felhagytak a gazdálkodással. Elhagyták Gelsét és Nagykanizsára költöztek, ahol az apa biztosítási tisztviselőként tartotta el a családját. Az igazsághoz hozzátartozik, hogy ebben a „menekülésben" – lévén zsidók – szerepet játszott a tiszaeszlári vérvádat követő súlyos antiszemita hullám is, amely az egész országon, különösen vidéken végighömpölygött.

A szülők hamarosan Budapesten telepedtek le. Nagykanizsán hagyták egyetlen gyermeküket, hogy ott fejezze be középiskolai tanulmányait, ahol elkezdte. A fiú, mint az önképzőkör aktív tagja, vált ismertté gimnázium tanárai és diákjai körében. 1893-ban, az érettségi vizsga sikeres abszolválása után ő is a fővárosba költözött. A józsefvárosi Nagy fuvaros utcában laktak, abban a jellegzetesen kisiparos- és munkásnegyed-

ben, ahol akkor már gyökeret eresztett a Magyarországi Szociáldemokrata Párt (MSZDP) helyi szervezete.

Landler élethivatásának az ügyvédi pályát választotta. Már felsőfokú stúdiumai közben – barátai révén – bekapcsolódott a politikai életbe. *Ugron Gábor* és *Bartha Miklós*, közismert függetlenségi politikusok csoportjához csatlakozott. Egyetemi tanulmányainak befejezése után a VI. kerületben kezdte meg ügyvédi tevékenységét. Megfordult ugyan a *Vázsonyi Vilmos* vezette, szintén terézvárosi Demokrata Körben, de ez időben még alig-alig politizált, az ügyvédi praxis minden idejét és energiáját lefoglalta. Ám éppen praxisa révén került később közel a politikához. Döntő hatással volt élete alakulására, hogy *Eötvös Károly*, Vázsonyi Vilmos és *Lengyel Zoltán* mellett ellátta az 1904-es vasutassztrájk perbe fogottjainak a jogi védelmét. (Eötvös Károly állt az élén annak az ügyvédi csoportnak is, amely 1883-ban a tiszaeszlári vérvád gyanúsítottjainak perét – alig elképzelhető hisztéria és lincshangulat ellenére – győzelemre vitte.) Az országos munkabeszüntetést a vasutasok kíméletlen kizsákmányolása váltotta ki. A vasúti közlekedés az egész országban megbénult, az élet megállt. A kormány nem volt hajlandó eltűrni, hogy állami alkalmazottak (eleddig példátlanul) a sztrájk harci módszeréhez folyamodtak. *Tisza István*, a liberális miniszterelnök a parlamentben tartott beszédében szigorú szankciókat helyezett kilátásba: „a vasúti tisztviselők és alkalmazottak annak a szolgálatnak teljesítését tagadták meg, amelynek elvégzését kinevezésük alkalmával esküvel fogadták meg." A miniszterelnök – a király jóváhagyásával – katonaságot használt fel a sztrájk letörésére. Vázsonyi megpróbált közvetíteni a kormány és a vasutasok között. Az MSZDP nem támogatta az akciót. Garamiék nem voltak hívei a konfrontációnak, s a sztrájkot ultima rációnak tekintették. A politikai erőktől elszigetelt munkabeszüntetést, egyheti kitartás után, karhatalmi erőszakkal leverték. A megtorlás során 13 vasutast állítottak törvény elé. A bírósági procedúrában végül felmentő ítélet született. Landler védőbeszédében megdöbbenését fejezte ki a vasutasok munka- és életkörülményei miatt. A fiatal ügyvéd, aki életében először szembesült az országot jellemző, súlyos szociális igazságtalansággal, olyannyira hatása alá került tapasztalatainak, hogy személyesen szervezte meg a sztrájk miatt elviselhetetlen anyagi helyzetbe került vasutasok és vasutascsaládok támogatását. Mindazonáltal még nem fordult a szocialista mozgalom felé, hanem – 1905 őszén – a *Batthyány Tivadar* vezette Vasutas Szövetség tagja lett.

Az 1905-ös oroszországi polgári demokratikus forradalom Magyarországra is nagy hatással volt: alaposan kiélezte az amúgy is egyre mélyülő társadalmi válságot. A választási harcban megbukott Tisza pártja, a Szabadelvű Párt, és egyúttal az égisze alatt működő kormány is. Ezt követően báró *Fejérváry Géza* tábornok – úgynevezett „darabont" –, majd *Wekerle Sándor* koalíciós kormánya tett kísérletet a válság megoldására. A hajlít-

hatatlan Tisza eközben megalapította a Nemzeti Munkapártot (a Szabadelvű Párt újjászervezett utódját), mely az 1910-es választásokon visszaszerezte a hatalmat. Ez idő alatt Landler, még a polgári szemléletű Vasutas Szövetség tagjaként (bár már közeledvén az MSZDP-hez), akár Batthyányék ellenében is föllépett a vasutasok érdekeiért.

Az 1906-ban kitört fővárosi villamosvasutasok sztrájkja aztán végképp szembeállította a Vasutas Szövetség vezetőségével. Batthyányék ugyanis rövid úton elárulták az akciót, amellyel szemben a koalíciós kormány semmivel sem volt kíméletesebb, mint a MÁV-osokkal szemben annak idején Tisza.

Landler tehát akkor csatlakozott a szociáldemokratákhoz, amikor a fűtfát ígérő koalíciós kormány támadásba lendült a munkásság ellen. Ravasz módszerekkel, főleg a mézesmadzag és a korbács egyidejű alkalmazásával kísérelték meg leverni a harcosabb, következésképpen veszedelmesebb megmozdulásokat, ugyanakkor kedvezményekkel kecsegtették a kevésbé állhatatos, kompromisszumokra kész proletárokat. Az MSZDP (mint általában a szociáldemokrácia) egyesítette mindkét irányzatot. A kereskedelemügyi miniszter (aki a közlekedési tárcát is birtokolta), a parlamentbe benyújtott törvényjavaslatában leszögezte: „az egyesülési jog gyakorlása is korlátozást igényel". Vagyis nem a mozgásszabadság kiszélesítésével, hanem éppen szűkítésével akartak úrrá lenni a helyzeten. Arra törekedtek, hogy a vasúti dolgozókat minden eszközzel visszatartsák „az állami és társadalmi rend felforgatására irányuló" mozgalmakban való részvételtől. Ez az általános követelmény természetesen igen tág teret nyújtott az illetékeseknek, hogy a maguk módján értelmezzék a „rend felforgatásának" kategóriáját. Landler fontosnak tartotta a vasutasok kiszolgáltatottsága elleni küzdelmet. A MÁV vezetői odáig merészkedtek el a törvénytelenségekben, hogy merőben önkényesen bocsátottak el szakszervezeti vezetőket és „destruktív" vasutasokat. Landler, az ügyvéd, minden lehetőségest elkövetett a sérelmek orvoslására, de rendre szembe találta magát az állami vezetők kérlelhetetlenségével. Élete mindinkább összefonódott a vasutasok mozgalmával. Munkatársa lett a *Magyar Vasutas* című újságnak, s annak csaknem minden számában jelentek meg írásai.

Az első időszakban mindazonáltal Landler tudomásul vette a *Garami Ernő* centrista pártvezetését. A parlament tőkés viszonyok közötti idealizálása és túlbecsülése a nemzetközi szociáldemokrácia akkori evolúciós illúzióit tükrözte, s ez alól sem az MSZDP, sem Landler nem tudta kivonni magát.

Első kongresszusi szereplésére 1911-ben került sor, amikor felszólalt a párt vezetőinek hibás szövetségi politikája ellen. Garamiék ugyanis az általános választójog parlamenti szentesítése érdekében *Justh Gyulával*, a Függetlenségi Párt egyik vezetőjével kívántak együttműködni. Landler kifogásolta a polgárság és munkásság efféle szövetségét, mert attól tartott,

hogy a proletariátus a burzsoázia politikai befolyása alá kerül. Nagyon is közelről tapasztalta, hogy az ellenzéki polgári pártok milyen érzéketlenül hagyták el a dolgozókat a vasutas- és villamosvasutas-sztrájk idején. E szomorú tapasztalata indította arra, hogy követelje pártjától az önálló osztálypolitikát. De nem tartozott a merev szociáldemokraták közé. Sohasem zárkózott el az együttműködéstől, ha az a proletariátus érdekeit szolgálta, ellenzett azonban minden alárendeltséget feltételező közös fellépést.

Nagyformátumú politikus volt, de nem akadt eset, hogy elhárította volna az úgynevezett „aprómunkát". Sokat járt vidékre, gyűléseken ismertette pártja politikáját, és éles szavakkal leplezte le a kormányzat népellenes voltát. Fontosnak tartotta ugyanakkor a pártoktatást is, amelyből maga is aktívan kivette a részét. Ezekben az években vált országos hírnevű, népszerű pártemberré. Belátta, hogy gyakorlati munkájának eredményessége nem nélkülözheti a kellő elméleti felkészültséget. Néhány év múltán már az MSZDP egyik legképzettebb vezetője volt.

1914 nyarán kitört az első világháború. A hátország szilárdságának fontosságára való hivatkozással fokozódott a terror, ám az első idők során felhevülése sem kedvezett a kormányellenes megmozdulásoknak. A katonák és a civil lakosság romló hangulata, a frontról érkező hírek és a háború igen kedvezőtlenül alakuló gazdasági-szociális hatása azonban lelohasztották a nacionalista szenvedélyeket. Mind több helyen és alkalommal vetődött fel a kérdés: Miért kell háborúznunk? Kiknek az érdeke?

Landler tevékenységének homlokterébe a vasút, illetve a vasúti dolgozók helyzetének kérdései kerültek, összefüggésben a közlekedési stratégia jelentőségének növekedésével és a vasutasok helyzetének látványos rosszabbodásával. A kivételes háborús törvényekkel és a megszigorított katonai felügyelettel szembeszegülve szaporodtak a munkabeszüntetések. Landler erről a jelenségről így írt: „Ami a világháborúban páratlanul egyedülálló: a déli vasúton, az olasz offenzívánk legelején, a vasutasok megállítják a katonaszállító vonatokat." Az ügyészség cenzúrázta a *Magyar Vasutas* cikkeit, de a dolgozók így is értettek a szóból. Landler valóságos művésze lett annak, hogyan kell kijátszani a cenzorok éberségét.

Az 1917-es esztendő nagy reményekkel ajándékozta meg a békére vágyó katonákat és civileket. Az új uralkodó, *IV. Károly*, a háború befejezésére és a belső reformokra tett lépései bizakodással töltötték el az embereket. Ezt az optimizmust csak növelték az oroszországi események: az 1917. februári polgári demokratikus, majd az októberi szocialista forradalom. Landler egyik novemberi beszédében üdvözölte az októberi forradalmat. A szociáldemokrata politikus szemlátomást radikalizálódott, beszédei egyre inkább különböztek az MSZDP hivatalos vezetésének óvatos megnyilatkozásaitól, és elgondolásaival gyakran magára maradt pártjában. Szociáldemokrata elvtársainak többségével ellentétben kezdett túllépni a demokratikus átalakulás koncepcióján. De ekkor még egyáltalán

nem gondolta, hogy más útra csak úgy térhet rá, ha szakít pártjával, inkább abban bízott, az 1903-as pártprogram alapján ezt a fordulatot kierőszakolhatja – a párttagság és a dolgozók többségének megnyerésével. Tudatában van annak, hogy céljait csak a Garami-féle vezetés meg- vagy legyőzésével érheti el. Elítélte a vezetőket, azért, hogy túlságosan bíznak az ifjú király elgondolásaiban, de a Választási Blokk (a Justh és Károlyi-csoport összefogása) támogatásával sem értett egyet. Féltette ugyanis a szociáldemokrata párt önállóságát egy ilyen természetű koalíciótól. Mindezek ellenére a különböző pártfórumokon kiállt a Garamiék megbuktatására irányuló kísérletek ellen. Ebben az ellentmondásban a pártegység megőrzésének szándéka fejeződött ki. A munkásmozgalom legalitását is óvta, amikor a vasutasságot arra igyekezett rávenni, hogy gazdasági követeléseiket békés eszközökkel harcolják ki. Ugyanakkor az 1917. november 25-ei kongresszuson, *Preusz Mór*ral együtt, már a kormány megbuktatását javasolta, amennyiben az nem hajlandó a munkásság jogos igényeit teljesíteni. De vezető szerepet játszott azoknak a kétségtelenül politikai sztrájkoknak szervezésében is, melyek az Európa-szerte végighullámzó sztrájkok és tüntetések hatására a császári Németország oroszországi területszerzési törekvései (breszt-litovszki béketárgyalások) ellen irányultak. Mindazonáltal Landler belső ellentmondásosságát jelzi – a pártegységre való hivatkozással – korántsem bírálja az MSZDP vezetőségét, amely ezeket a sztrájkokat leszerelni iparkodott.

A MÁV gépgyárában (MÁVAG) 1918. június 20-án a munkások és a kivezényelt pestvidéki csendőrök között súlyos incidensre került sor, miután a dolgozók nem kapták meg az ígért fizetésemelést. Az összecsapásban négy munkást agyonlőttek és tizenkilencet megsebesítettek. A fővárosi munkásság, a hír hallatára, az utcára vonult. A parlament előtt Landler általános sztrájkra szólította fel az összesereglett, felháborodott tömeget. A hatóságok, többekkel együtt, izgatás címén letartóztatták. Tizenegy heti vizsgálati fogság után, 1918 szeptemberében bocsátották szabadon. Akkor már érezhető volt, mintegy „benne volt a levegőben", hogy a Monarchia napjai meg vannak számlálva. Éppen ezért Landler csak csodálkozni tudott azon, hogy *Kunfi Zsigmond*, a párt október 13-ai kongresszusán tartott beszédében kijelentette: a politikai hatalom átvétele még nem időszerű, és ezért a szónokot kétlelkűnek nevezte. Ebben a kritikus helyzetben ő már visszavonhatatlanul forradalmi távlatokban gondolkodott. A cél érdekében a polgári progresszióval is kész volt együttműködni. Az együttműködés feltételeül azonban a proletariátus vezető szerepének elismerését szabta meg.

Az „őszirózsás" polgári forradalmat közvetlenül megelőző időszakban Landlernek még nem volt meghatározó szerepe, hiszen nem tartozott sem az MSZDP pártvezetőségének, sem a Nemzeti Tanács Végrehajtó Bizottságának tagjai közé. Ám október 28-án a Nemzeti Tanács irodavezetője lett.

„Rögtön megéreztem, hogy ez az első igazán forradalmi alak, akivel találkoztam" – mondta róla visszaemlékezéseiben *Hatvany Lajos*. Gyakorlatilag ő volt az őszirózsás forradalom motorja. A vasutasok körében szerzett nagy tekintélyével meg tudta akadályozni, hogy a forradalomellenes kormány katonaságot vezényeljen Budapestre, a radikalizálódó főváros megrendszabályozására. A demokratikus forradalom kitörésének éjszakáján Károlyi hazament pihenni, de Landler a „főhadiszálláson", az Astoriában maradt, és irányította az eseményeket. Másnap (október 31-én), amikor nyilvánvaló lett, hogy a régi rendszer összeomlott, megkezdte a „romeltakarítást". Ezekben az első lépésekben mindenekelőtt *Pogány Józsefre*, *Magyar Lajosra* és *Rónai Zoltán*ra támaszkodhatott. A forrongó tömegmozgalom lendülete föllelkesítette, de azon megdöbbent és felháborodott, hogy Károlyiék a királyra, IV. Károlyra esküdtek fel. Csalódását az sem enyhítette igazán, hogy ez csak múló közjátéknak bizonyult, a Tanácson belül az a kívánság merült fel, hogy Magyarország köztársasággá változzék át. A köztársaságot – tömegnyomásra – november 16-án kikiáltották.

Landlernek semmi kifogása nem volt az ellen, hogy a hatalomban (kormányban) a demokratikus polgárság is szerephez jusson, de látnia kellett, hogy az következik be, amitől mindig is óvta pártját: Károlyiék vették át a vezetést. A kabinet intézkedései azok érdekeit tartotta szem előtt, akik a hatalmat gyakorolták, következésképpen olyan politika valósult meg, amely a burzsoázia osztályszempontjait elégítette ki. Nem vállalt szerepet a Károlyi-kormányban, és esze ágában sem volt titkolni, hogy a miniszterek egyikét-másikát ellenforradalmárnak tekinti.

1918. november 24-én, *Kun Béla* kezdeményezésére megalakult a Kommunisták Magyarországi Pártja (KMP). Kun a pártalakítás érdekében ismert, vezető szociáldemokratákkal is tárgyalt, és sikerült megnyernie a forradalmi párt ügyének, többek között *Vágó Bélát*, *Szántó Bélát*, *Rudas Lászlót* és *Hirossik Jánost*. Meglepő volt azonban, hogy Landlert nem tudta meggyőzni. Landler nem lépett be a KMP-be, s nem is támogatta a pártalapítást, mert úgy gondolta, hogy nem új munkáspártra van szükség, hanem a „régi" forradalmasítására. A januári kormányválság idején éppen ezért *Garbai Sándor* mellé állt, aki a krízis megoldását nem újabb koalícióban, hanem egy tiszta szociáldemokrata kormány létrehozásában látta. Landler is abban reménykedett, hogy csakis a polgári partnerektől való megszabadulás lehet az egyértelmű proletárpolitika biztosítéka. De a februári és márciusi események hamarosan meggyőzték arról, hogy a Garami-féle MSZDP-vezetéssel Garbai legjobb szándékai ellenére sem képzelhető el a szocialista jellegű forradalmi kibontakozás. Landler azonban még ekkor sem szánta rá magát a szakításra.

Az MSZDP 1919. februári kongresszusán tartott előadásában ugyan következetes harcot követelt az ellenforradalommal szemben, de nem védte meg a kommunistákat a szociáldemokraták kirekesztő politikájától,

sőt többé-kevésbé egyet is értett azzal, s a pártérdek védelmét látta benne. Amikor azonban napról napra azt kellett tapasztalnia, hogy a kabinet nem fojtja el, sőt kétségtelenül tolerálja az ellenforradalom aknamunkáját, a polgári kormányzat megdöntésére irányuló egyre nyíltabb szervezkedését, miközben a kommunista vezetőket üldözőbe veszik és letartóztatják – rádöbbent, hogy a szociáldemokraták veszélyes útra tévedtek. Ez a felismerés meggyorsította balratolódását és közeledését a kommunistákhoz. Március elején már szorgalmazta az MSZDP-ben a kommunistákkal való kapcsolatok felvételét, nem sokkal később pedig már elhatározta kilépését a szociáldemokrata pártból. Módja volt tanulmányozni a fogoly Kun Bélának, a nyomdász szakszervezet elnökéhez, *Bogár Ignác*hoz írott levelét. Ebben Kun a két munkáspárt egyesítésére tett javaslatot. Olyan egységet indítványozott, amely elvi alapon áll, s amely nem az osztályegyüttműködést, hanem az osztályharcot szolgálja. Landler mindig is vallotta-vállalta ezt a gondolatot, ezért Kun egységjavaslatát habozás nélkül a magáévá tudta tenni.

Az újabb magyarországi területeket követelő antant (*Vyx* jegyzéke) a tehetetlen Barinkey-kormányt 1919 márciusában lemondásra bírta, távozott Károlyi Mihály köztársasági elnök is. Nem volt szükség fegyveres harcra, hogy a munkásosztály megszerezze a hatalmat, az szinte az ölébe hullott. A két munkáspártnak mihamarabb meg kellett egyeznie, nehogy a vákuumot az ellenforradalmárok kihasználják. A szerződés létrejöttében Landler jelentős szerepet játszott. Közölte Kunnal, hogy az MSZDP vezetőinek többsége kész elfogadni a kommunisták követelését: az új hatalom közös gyakorlását, a proletárdiktatúra kikiáltását. Landler Jenő 1919 márciusában vált kommunistává. És erről az útról többé nem lehetett eltántorítani.

A Tanácskoztársaság kikiáltását követően megalakult Forradalmi Kormányzótanácsban belügyi népbiztos (miniszter) lett. Jól tudta kamatoztatni munkásmozgalmi és jogászi tapasztalatait. Volt ő a legendás III. hadtest parancsnoka, a MÁV elnöke-vezérigazgatója, majd a Vörös Hadsereg főparancsnoka, tagja a Forradalmi Kormányzótanács direktóriumának, és az alkotmányelőkészítő bizottságnak, szerepet vállalt az egyesult párt szervezeti szabályzatának megfogalmazásában, dontő szava volt a rendőrséget és a csendőrséget felváltó Vörös Őrség felállításában. Az egyházakkal szemben jóval több megértést tanúsított, mint Kun Béla, aki napi gyakorlati kérdésekkel is foglalkozott: követelte a dolgozók fizetésemelését, a szakszervezetek ellenőrző szerepét a gazdasági életben. Mivel ideiglenesen ő vitte a kereskedelmi ügyeket is, feladata és egyben szívügye volt az áruellátás, főleg az élelmiszerellátás biztosítása. Látta, hogy a tomegek hangulatának alakulásában, a Tanácsköztársaság iránti bizalom megerősödésében nagy jelentőségűek ezek a kérdések. A románok és csehszlovákok antant bátorította katonai agressziója őt is arra késztette, hogy a honvédelemre összpontosítson. A románok átutó katonai sikerei elcsüggesz-

tették a munkáshatalom vezetőit. Még Kun Béla is pesszimista volt a kilátásokat illetően, egyszóval a defetizmus nőtton-nőtt. Landler azonban szilárdan hitt az intervenció visszaverésének lehetőségében. „Ha mindenki hajlandó is lemondani – én nem vagyok hajlandó." A munkásságot kell mozgósítani a proletárdiktatúra fennmaradásához, mutatott rá, és a fronton tartózkodó hat népbiztos mellé további tíz kirendelését javasolta.

Május elsejei beszédéből idézzük: „Nem lehetséges, hogy a régi rend, a régi világ visszajöjjön, hogy újra rabszolga legyen a magát felszabadító népből." Miközben a jobboldali szociáldemokraták egy része a forradalmi kormányzótanács lemondását követelte, a kabinet május 2-ai ülésén Kun Béla a harc folytatását vívta ki. A határozott fellépést látva, a centristák takarodót fújtak. Még aznap este a Munkástanács nagy többséggel a proletariátus felfegyverzéséről rendelkezett. A kommunista vezetők járták a gyárakat és a haza védelmére szólították fel a munkásokat. Rövid néhány óra alatt 100 000 munkás jelentkezett a Voros Hadseregbe. És a harcolni kész erők létszáma napról-napra növekedett. Csakhamar hat ezred és két zászlóalj indult a frontra. Jóllehet, Landler sohasem volt katona, a III. hadtest élén kimagasló eredményeket tudott felmutatni. *Bohm Vilmos* lemondása után őt nevezték ki a Voros Hadsereg főparancsnokává. Pillanatnyilag a legfontosabbnak a vezérkari főnok, *Stromfeld Aurél* által kidolgozott északi hadjárat megindítását, majd fényes sikerének stabilizálását tartotta. Ezért szállt szembe igen keményen Kun Bélával a hírhedt *Clemenceau*-jegyzék elfogadásának kérdésében. (A Voros Hadsereg vonuljon az egészen Bártfáig felszabadított szlovákiai területekről.) A jobboldali szociáldemokraták alig titkolt cselszövéseit felháborodással kommentálta „Vannak olyanok, akik mikor szociáldemokratáknak vallották magukat, akkor is sárgák, sztrájktörők, hitvány bitangok voltak, azután kormánybiztosok és egyebek lettek, most pedig rohognek, viccelődnek és ezzel a defetizmust alátámasztják." A tanácshatalom megmaradása szempontjából alapvetőnek tartotta a parasztsággal való jó viszony kiépítését. A tanácsrendszer erejét akarta növelni, amikor javasolta jogos igényeik kielégítését, mindenekelőtt a földosztást. (A Tanácskoztársaság elvetette a kisbirtokrendszert mint „nem eléggé rentábilis" formát.) Ezt az „eretnek" felvetést Kunék kategorikusan elutasították, mert ellentmondott rövidlátó agrárelgondolásaiknak. Landler a társadalmi bázis kiszélesítésére azt is javasolta, hogy a Vörös Hadsereg zászlóin – a voros szín mellett – jelenjen meg a magyar trikolór is. Tudta, hogy ezzel gesztust tesz a nemzeti érzelmeknek. (Sok nacionalista tiszt állt a honvédelem oldalára.) A fentebb már említett Clemenceau-jegyzék elfogadásával az következett be, amit Landler előre látott: megkezdődött a hadsereg demoralizálódása, lemondott posztjáról a kiváló stratéga, Stromfeld vezérkari főnök is. (Ám ő is elkövette azt a hibát, hogy – ismerve az ingatag hadihelyzetet és a katonák romló hangulatát – elfogadta a román hadsereg visszavetésére irányuló tiszai hadmű-

veletet. A keleti offenzíva sorsa ismeretes: a kezdeti sikerek után a támadás összeomlott. A magyar katonák majdhogy nem fejveszetten menekültek vissza a főváros felé. Landlerék minden erőfeszítése sikertelen maradt a pánik megfékezésére. A Forradalmi Kormányzótanács ülése 1919. augusztus 1-jei ülése a tanácskormány lemondásával zárult. Augusztus 2-án Landler – Kun Béla és még más exponált politikusok társaságában – elhagyta az országot. (Böhm Vilmos Bécsben kijárta *Karl Renner* kancellárnál a Tanácsköztársaság vezetői egy részének befogadását.)

Új korszak kezdődött a magyar kommunisták életében. Miközben Landlerék a karlsteini várban „élvezték" az osztrák szociáldemokraták vendégszeretetét, itthon *Horthy Miklós* fővezér irányításával kibontakozott a fehérterror.

Landler az emigrációban sem tagadta meg kommunista meggyőződését. Életének hátralevő tizenkilenc esztendejét Ausztriában töltötte – szerves kapcsolatban a magyar és a nemzetközi munkásmozgalommal. Sohasem folyamodott osztrák állampolgársághoz. Rendőri megfigyelés alatt állt, tartózkodási engedélyét félévenként meg kellett újítania, mert az osztrák hatóságok bizalmatlanok voltak iránta. Mint hivatásos forradalmárnak kis „fizetéssel" kellett beérnie. Valahányszor mozgalmi munkája külföldre szólította, hamis papírokkal, illegálisan, rövid időre hagyta el Ausztriát. Lassacskán a KMP egyik legtekintélyesebb vezetője lett, a párt Ideiglenes Központi Bizottságának tagja, és elszigeteltsége ellenére is sikerült megőriznie tömegkapcsolatait.

Egyik feladata a párt újjászervezése volt. Ezt az igen nehéz és bonyolult munkát irányította Bécsből, az itthon maradt és mély illegalitásban dolgozó kommunistákkal való kapcsolat fokozatos kiépítésével. Az ellenforradalmi rendszer vérbosszúja és az állandósult lebukások közepette végezte megbízatását. Nagy felelősség hárult rá, hiszen Horthyék dühödt terrorja szüntelen fenyegetést jelentett a hazai illegális munkára. Ráadásul a cseppet sem kommunistabarát osztrák hatóságok éberségét is állandóan ki kellett játszania, hogy elvtársai biztonságát ne tegye kockára. Brosúrák és röpcédulák tömegével látta el a hazai erőket. A sorozatos lebukások miatt gyakran kényszerült a szervezési munka átalakítására és újrakezdésére, de az eredmények nem maradtak el. Sorra alakultak az egymással kapcsolatban álló sejtek, melyek egy egységes párt alapegységeit képezték. Peripatetikus módszerekkel oktatta, nevelte a hozzá kiérkező kommunistákat. Nemcsak a leninizmus tanításaival ismertette meg a fiatal harcosokat, de a konspiráció szabályaival is: „Nincs család. Nincs barát. Nincs hiúság. Nincs becsvágy. Nincs uralomvágy... Meg kell ölnöm a kispolgárt magamban, ha kommunista akarok lenni." Landler jól tudta, ez az aszkézis nélkülözhetetlen a mély illegalitásban működők számára.

Nagy figyelmet fordított egy új típusú párt ismérvei felvázolásának. Egyik legfontosabb követelménynek a demokratikus centralizmust tekin-

tette. Központosított szervezetre van szükség és a tagok „vasfegyelmére". Amíg a szociáldemokrata pártok uszálypolitikát folytatnak, a kommunistáknak vezetniük kell a tömegeket, forradalmi helyzetben nem szabad megrettenniük a forradalmi cselekvéstől. Igyekezett az illegális tevékenységet párosítatni a legális szervezetekben végzett munkával. Nemcsak a jobboldali szociáldemokrácia európai méretű árulását leplezte le, de az emigráns magyar centristák (Kunfi, Böhm) és az ausztomarxisták elméleti és politikai hibáit is. Távol állt tőle azonban, hogy holmi „gyűlöletbeszéddel" elvágja a tisztázó polémiák lehetőségét. Kapcsolatot tartott az emigráns magyar Világosság-csoporttal, s a tőlük szerzett hazai információkat kitűnően hasznosította az illegális mozgalom javára. A fennálló elméleti különbözőségek ellenére állandó együttműködés alakult ki Landler és a Világosság-csoport vezetői között a fehérterror és a horthysta-fasisztoid rendszer elleni küzdelemben.

1921 fordulópont volt a magyar kommunista mozgalom életében. Az elapadt forradalmi hullámot felváltotta a kapitalizmus viszonylagos stabilizációja. A kivérzett, kiéhezett, agyonterrorizált ország megnyugvásra vágyott, és *Bethlen István* kormánya ezt ígérte. Ebben az új helyzetben alapos felülvizsgálatra szorult az eddigi kommunista stratégia. A proletárdiktatúra közvetlen megvalósításának illuzórikus koncepcióját le kellett venni a napirendről, és egy szélesebb osztályszövetségen alapuló demokratikus társadalom megvalósításának programja helyeződött előtérbe. Mindez évekig tartó, igen éles vitát keltett a nemzetközi munkásmozgalomban. A nagy kérdés az volt: akciókat erőszakoljanak-e ki valamiféle gyors győzelem reményében, vagy elhúzódó, szívós osztályháborúra rendezkedjenek-e be? Ez nemcsak elméleti kérdés volt, hanem a kommunista pártok szervezeti életét és szövetségi politikáját is befolyásoló probléma. A vitát végül is Hitler és a nemzeti szocialisták hatalomra jutása (1933) döntötte el; a III. (Kommunista) Internacionálé – Georgi Dimitrov előterjesztésére – elfogadta az antifasiszta népfrontpolitikát. Ezt a fordulatot (1935) Landler már nem érhette meg.

A fent említett vita természetesen érintette a magyar forradalmárokat is, és áldatlan állapotokat teremtett a kommunisták között. Landler és Kun merőben más nézetet vallott a taktika és a módszerek kérdésében, és ez nem kívánatos frakcióharcot váltott ki. Kun – Landlerrel ellentétben – a gyors, látványos akciók híve volt. A III. Internacionálénak később, 1922-ben be is kellett avatkoznia, hogy az elmérgesedő belső harc pártszakadáshoz ne vezessen. Az ellentétek azonban nem szűntek meg. Landler, aki több hiteles információ birtokában, reálisabban mérte fel a helyzetet, elutasította például Kun elképzelését, miszerint tömegesen haza kell bocsátani az oroszországi magyar kommunista hadifoglyokat, akik – bekapcsolódva a küzdelembe – fordulatot tudnának kikényszeríteni idehaza. Ez az illuzórikus elgondolás figyelmen kívül hagyta a bethleni konszolidációt, a

horthysta rendszer változatlanul terrorisztikus természetét és a konspirációs tapasztalatokkal nem rendelkező kommunistákat a biztos lebukás veszélyének tette ki. Landler soha nem tagadta a bizonyos akciók szükségességét, de mindenkor óva intett a türelmetlenségtől, s főleg a romantikus kalandorkodástól.

1921 nyarán (életében először) Moszkvába utazott, hogy részt vegyen a Kommunista Internacionálé kongresszusán. A nemzetközi plénumon *Lenin* is megjelent. A Landler politikus felszólalásában a szakszervezetek fontosságát hangsúlyozta, mert felismerte, hogy ezek a legális „aprómunka" terrénumai. Ez a megnyilatkozás összhangban volt Lenin („Be a tömegek közé!") álláspontjával. Az Internacionálé határozatában elfogadta és helyeselte Landler álláspontját, hogy a kommunistáknak mindenekelőtt a szakszervezetekben kell dolgozniuk, anélkül, hogy megfeledkeznének a szociáldemokraták opportunizmusa elleni harcról. Landler ugyanakkor arra is figyelmeztetett, hogy centralizált, illegális kommunista szervezet képezze a mozgalom alapjait. Felhívta a figyelmet arra, hogy magyar viszonyok között igen fontos a kommunista gyári, területi, szakszervezeti sejtek létrehozása is. A kongresszus színe előtt is elítélte Kun Bélának a kommunista hadifoglyok tömeges hazaküldésére tett javaslatát, és a várható lebukásokat elkerülendő elutasította a direkt kommunista akciókat. Mindez nagyon is alkalmas lett volna arra, hogy a magyar kommunista mozgalom kijavítsa hibáit, de az ellenkezője történt. A frakcióharcok kiújultak, sőt a végsőkig éleződtek. Az Internacionálé kénytelen volt közbelépni és a két magyar vezetőt (Kunt és Landlert) félreállította. Itthon a fiatal *Gerő Ernő* vezetésével indult meg a helyi pártszervezetek újraépítése, csakhogy Gerő – besúgás révén – hamar a horthysta rendőrség karmai közé került.

Bécsbe való visszatérése után Landler fokozott erőfeszítéseket tett a pártépítés sikeréért és a tömegkapcsolatok megjavításáért. Egységfront kialakítását szorgalmazta, és arra törekedett, hogy az MSZDP-n belül ellenzéki kommunista csoportokat hozzon létre. A Tanácsköztársaság egyik döntő hibájából okulva földosztást javasolt a munkás-paraszt szövetség érdekében, és szerepe volt a Magyarországi Szocialista Munkáspárt (a KMP *Vági István* vezette legális fedőszervének) megalakításában, egy – a proletárdiktatúrához vezető – átmeneti, demokratikus út kidolgozása végett. Ennek bizonyos realitását látta az uralkodó osztályok közötti ellentétek kiéleződése és a néptömegek helyzetének rosszabbodása miatt. Annak érdekében is kezdeményezőleg lépett fel, hogy a KMP-ben megszűnjön a frakcióharc, s létrejöjjön egy (egységes) központi szervezet. Ez utóbbit előkészítendő életre hívták az ún. Organizációs Bizottságot, amelynek három tagja lett: Landler, Kun és *Alpári Gyula*. Landler ugyanakkor kissé túlbecsülte a Horthy-rendszer átmeneti válságát, amikor talán túlzottan is sietette a legális demokratikus szervezet létrehozását. 1925 tavaszán végre

megalakult az MSZMP, a Vági-párt. Programjának kidolgozasában Landler Jenő kulcsszerepet vállalt. A munkásmozgalomban átmenetileg biztató fellendülés volt tapasztalható, és 1925 augusztusaban megérlelődtek a feltételei annak, hogy Bécsbe összehívják a KMP I kongresszusát Landler a háromtagú elnokség tagja volt Megvitatták a párt gyakorlati feladatait, melyek a dolgozók életkorulményeinek megjavítását érintették. Szó esett a párt szovetségi politikájáról, kulonos tekintettel a parasztkérdésre (földosztás), a szervezeti szabályzatról, a legális és illegális munka összekapcsolásáról, az MSZMP és a kommunista szervezetek munkájának koordinálásáról, a szakszervezetekről, (a szociáldemokraták hegemóniájának megtöréséről, a szakszervezeti egység fenntartása mellett), és az opportunizmus leleplezéséről Nem változtatták meg a párt stratégiai vonalát, ám ez akkor kozvetlen veszélyt nem jelentett, mert a proletárdiktatúra lehetőségének időszerűsége eltolódott. A kongresszust (nem utolsósorban Landler kiegyensúlyozott és rugalmas politikájának koszönhetően) a realitások iránti igény jellemezte Hamis optimizmus nélkul néztek a jovóbe és – kovetve a kongresszus útmutatásait – fogtak hozzá a munkához Sajnálatos, sőt tragikus, hogy a kongresszuson jelen volt a magyar rendőrség bizalmi embere, *Sámuel Lajos* személyében Ezért itthon csaknem azonnal letartóztatták a pártépítésre hazakuldott *Rákosi Mátyást*, *Vas Zoltánt* és társaikat Ez a váratlan letartóztatási sorozat visszavetette a mozgalmat Landler Jenő állt az élére a nemzetkozi bizottságnak, amely a letartóztatottak megmentéséért harcolt, és ő volt az – lévén jogász -, aki kidolgozta a védelem taktikáját az elkovetkezendó bírósági perekben.

Ekkor már nagyon beteg volt A megtermett, hatalmas ember (csaknem 130 kilót nyomott) egészségét kikezdte a megfeszített munka Ám továbbra sem kímélte magát 1926 őszétől rosszullétei szaporodtak, az orvosok súlyos szívbajt állapítottak meg De ó úgy gondolta, a helyén kell maradnia, nélkule összeomlik a mozgalom „Az Oreg betegsége, kuszkodése, lassú kidűlése a párt vezetéséből, honapok óta beárnyékolta a magyar kommunisták minden lépését." – írta Révai József. Nagy akaraterője, kivételes munkabírása még másfél éven át nem engedte, hogy ágynak essen. Irányította a mozgalmat (Kun Béla ezt Moszkvából aligha tehette volna meg), tanított, cikkeket írt 1927-ben, amikor pedig újabb nagy letartóztatási hullám tizedelte meg itthon a partot, ismét ő szervezte meg az elvtársai megmentésére irányuló kampányt.

1927 végén azonban szervezete végképp összeomlott. A párt a francia Riviérára kuldte gyógykezelésre Cannes-ból címezte utolsó levelét elvtársainak. „Rettenetes erővel kuzdok, hogy még egyszer hasznos tagja lehessek a kozosségnek" A vég perceiben még annyit tudott mondani „Öreg, nem megy tovább."

1928. február 28-án halt meg Cannes-ban, és hamvait augusztus 3-án – katonai tiszteletadással – helyezték el a moszkvai Kreml falában, a nemzetközi munkásmozgalom nagy halottjai mellé.

Lukács György 1971-ben, egy egész korszakot jellemezve, a következőket mondta róla egy interjúban: „Ennek az egész huszonegytől huszonnyolcig terjedő időnek [...] az igazi kommunista vezetője nálunk Landler Jenő volt."

A vezérkari főnök

Stromfeld Aurél (1878–1927)

Egyszerű ember te megszólítatlanul is barátom
te kemény katona s te ébresztő szavú testvére a szegényeknek
kiről most lehajtott fejjel emlékeznek
a munkapadok rabszolgái s az otthon számkivetettjei
katonáid meleg szívéből és börtönőreid
fekete könyveiből ideírom a neved
Stromfeld Aurél
nem ismertük születésed óráját nem jártunk
az úton ami hozzád vezethetett volna
s egy napon mikor te elindultál önmagad felé
összetalálkoztál mivelünk
(*Kassák Lajos: Egyszerű ember*)

Stromfeld Aurél Budapesten született, 1878. szeptember 19-én. Mérnök édesapját, *Stromfeld Jánost*, igen korán, hatévesen elveszítette, ezért 1892-ben, a nagyhírű Markó utcai főreálgimnázium negyedikes tanulójaként, meg kellett szakítania tanulmányait. Nagy gondja volt a családnak, hogy mi legyen a tizennégy éves fiú további sorsa. Testvérei – *Teréz, Margit* és *Ferenc* –, valamint az özvegy a nagymama szerény nyugdíjából élt. Az anya végül fölkereste a család egyik rokonát, a befolyásos kúriai bírót, *dr. Székács Ferenc*et, hogy támogatása révén fia bentlakásos, tandíj nélküli középiskolában folytathassa tanulmányait. A bíró azonban inkább arra gondolt, hogy elhelyezi Aurélt a Schlick és Nicholson vasöntödében, ahol Stromfeld János egykor mérnök volt, abban a reményben, hogy a nyílteszű és remek fizikai adottságokkal megáldott fiúból idővel tekintélyes mester lesz. „Inkább vagyok a falumban első, mint Rómában második" – bölcselkedett a bíró, látva az édesanya megrökönyödését, aki fiából tanult urat akart nevelni. Stromfeldné köszönettel vissza is utasította az ajánlatot, és új protektor után nézett. Ám Aurél – már ekkor bizonyságot téve határozottságáról – rövid úton maga döntötte el a dilemmát. Önként jelentkezett a Ludovika Akadémiára, ahol a felvételi bizottság azonnal helyet biztosított neki a 47 magánalapítványi hely egyikére, amelyről ő már korábban kiderítette, hogy tandíjmentességet biztosít. Mivel mind az apai, mind az anyai (*Táborszky*) családban erősen élt a 48-as szellem, a nemzeti függetlenség gondolata, mindkét részről hevesen tiltakoztak a számukra elfogadhatatlan lépés ellen, de Aurél – és ekkor már édesanyja is – hajthatatlannak bizonyult. (A két família felháborodása annál is inkább érdekes, mert a Stromfeldek bajor bevándorlók, a Táborszkyak pedig német eredetű, Sopron környéki poncichterek voltak.)

Az 1808-ban alapított, de valójában csak 1872-ben megindított, egyetlen magyar katonatiszti iskolán Stromfeld Aurél 1892. október 4-én kezd-

te meg a tanulmányait. A növendékek túlnyomó többsége katonacsaládból és az egyre vészesebben deklasszálódó dzsentri réteg soraiból került ki, de az említett alapítványi helyek néhányán szegény sorsú fiatalok is a hallgatók közé kerülhettek. Az akadémia első három évfolyamán katonai és humán elméleti tárgyak szerepeltek, a negyedik évet csaknem teljes egészében gyakorlati kiképzésre fordították.

Kemény évek voltak ezek. Stromfeld az uralkodóház iránti feltétlen hűség és tisztelet jegyében nevelkedett társaival együtt. A honvédeskü egyik sora így szólt: „A magyar királyi ház iránt hűséggel és hódolattal viseltessenek. Őfelségének, őfelsége tábornokainak és minden elöljárójuknak és följebbvalójuknak is engedelmeskedjenek..." Tudomásul vette az iskola kemény követelményeit és hamarosan öntudatos tisztjelölt vált belőle. Gyarapodott műveltsége is, mert tagadhatatlan, hogy az akadémia sokoldalú, művelt csapattisztek kiképzését szorgalmazta, s a követelmények a kor színvonalán álló műveltség elsajátításában is (kivéve a modern társadalomtudományokat) magas szintűek voltak. Rátermettségével és szorgalmával Stromfeld a legjobbak közé emelkedett, s minden esélye megvolt rá, hogy osztályelső legyen, ami hadnagyi kinevezéssel járt, de ezt végül nem sikerült elérnie. Egy nagy szerelmi csalódás (ő akkor végzetesnek hitte) lerontotta jegyeit, s bár a zárógyakorlatokon már ismét fényesen megállta a helyét, a hadnagyi kinevezés helyett be kellett érnie a hadapród tiszthelyettesi rendfokozattal.

1896. augusztus 18-án (hagyományosan *Ferenc József* császár és király születésnapján) avatták fel Aurélt és évfolyamtársait. 1897 novemberében hadnaggyá léptették elő és Munkácsra vezényelték a II. gyalogezredhez, ahol zászlóalj-segédtiszti szolgálatot látott el. Kétévi szolgálat után elfogadták jelentkezését a Ludovika Akadémia felső tiszti tanfolyamára, amelyet a bécsi vezérkari iskola előszobájának tartottak. A Kriegsschule volt élete nagy lehetősége. Kitűnőre sikerült felvételi vizsgája után, már főhadnagyként, harmincadmagával lépte át a patinás épület küszöbét. Elöljárói így jellemezték a fiatal tisztet: „Szorgalom: kitűnő. Eredmény: igen jó; nagyon jó katonai ítélőképesség birtokában van, telve érdeklődéssel és becsvággyal. Nagyon fegyelmezett, szerény tiszt. Vezérkari szolgálatra különösen alkalmas."

A Kriegsschule befejezése után a magyar királyi honvédséghez, a pozsonyi IV. honvéd került parancsnokságához vezényelték vezérkari szolgálatra. Pozsony magánéletének is fontos állomása lett. Egy bálon megismerkedett Urbány Adrienne-nel – Eduard Urbány osztrák tábornok és egy tiroli nő lányával –, akit nem kis nehézségek után (a szükséges kaució hiánya!), magyar érzelmű hadtestparancsnoka hathatós közbenjárásával, végül feleségül vehetett. Az esküvőt 1905. április 15-én tartották meg, rögtön azután, hogy a huszonhét éves Stromfeldet századossá léptették elő.

Nászútja után szinte azonnal Iglóra (ma: Spišská Nová Ves) került a 9. honvéd gyalogezredhez mint századparancsnok. Bár az álmos szepesi kisvárosban örökösen csak duhajkodó-cigánynótázó-szoknyavadászó tisztikar nemigen volt ínyére, s tisztbajtársai sem kedvelték őt, afféle „tudományos katonának" tartották, századparancsokként kitűnőre vizsgázott. Szokatlanul nagy gondot fordított arra, hogy a kiképzés komoly és alapos legyen, szigorúan vette a szolgálatot. Igen kemény parancsnok hírében állt, de emberei szerették. Keze alól jól kiképzett katonák kerültek ki, akik később „éles" helyzetben is megállták a helyüket.

Egyévi csapatszolgálata leteltével a kassai tiszti továbbképző tanfolyam tanára lett. Katona-pedagógusi pályája voltaképpen ekkor kezdődött el. Harcászatot, hadtörténetet és katonaföldrajzot tanított. Miután feladatát mintaszerűen látta el, 1907 őszén a Ludovika Akadémiára vezényelték, a hadügy és a harcászat tanárává nevezték ki. Stromfeld nem arra az Akadémiára tért vissza, ahol annak idején tanult. Az Akadémia főiskolai rangra emelkedett, parancsnokai pedig modernebb, liberálisabb szellemet igyekeztek megvalósítani. Stromfeld – emlékezései tanúsága szerint – felismerte, hogy az új alapelvek természetesen a tisztikar és általában a tiszti kaszt helyzetét és egységét kívánták megerősíteni. Nem csodálkozott hát azon, hogy nem fogadták túlzott lelkesedéssel azt a jelentős tanulmányát, amelyet ebben az időben írt az altiszti képzés problémáiról. Dolgozatában javasolta az úgynevezett egyéves önkéntesi intézmény eltörlését s azzal a „forradalmi" ötlettel állt elő, hogy altiszt is elérhesse a tiszti rangot, s az úri osztály tagjai ne válhassanak feltétlenül, szinte automatikusan tisztté. Ez a javaslat egy olyan társadalomban, ahol merev kasztszellem érvényesült, ahol úr és paraszt között átléphetetlen határok húzódtak, felháborító gondolatnak számított. Mindemellett dolgozhatott tovább, s karrierje is emelkedett. Döntőbíró volt nagy hadgyakorlatokon, vezérkari tanulmányutakra küldték, zászlóaljparancsnokot helyettesített, katonai szolgálatra képezett ki orvosokat, ezredeket vezényelt egy császárgyakorlaton, harcászati tanulmányutakon vett részt az ország különböző tájain.

1908. október 5-én Ferenc József bejelentette Bosznia-Hercegovina bekebelezését. Európában felerősödött a háborús hangulat, a Balkánon pedig felizzott a Monarchia-ellenes nacionalizmus. Az Antant államait aggodalom töltötte el Bécs stratégiai-geopolitikai tervei miatt, mert a kontinens „lágy alsó testének" fenyegetettsége érzékenyen érintette érdekeiket. A Balkán amúgy is a nagyhatalmak ütközőpontja volt. A vetélytársakkal való kölcsönös leszámolás gondolata katonai megoldásokért kiáltott. Mindenekelőtt Oroszországban és Szerbiában lángolt fel a Monarchia iránti gyűlölet.

Stromfeld – négy évre szóló akadémiai (tanári) tevékenységének lejárta után – mindössze 34 évesen a magyar Honvédelmi Minisztériumba került törzstiszti (őrnagyi) rangban. A fenyegető háborús helyzet a Monarchiát is

rákényszerítette a hadseregfejlesztésre. Stromfeldet főleg a tüzérség állapota aggasztotta, mert világosan látta, hogy egy korszerű háborúban ennek a fegyvernemnek nagyobb szerepe lesz, mint valaha. A tüzérség állapotára jellemző volt, hogy amíg a német hadsereg hadosztályonként 70 ágyút állíthatott hadrendbe, a magyar honvédség mindössze hatot. Szeretett volna ezen az áldatlan helyzeten változtatni. A magyar hadseregben azonban még mindig a „feudális" szellemű tisztek nézetei érvényesültek, akik a nagyfokú motorizáció időszakában is a lovasságot részesítették előnyben. A begyepesedett és féltékeny Bécs szintén ellenezte a honvéd tüzérség nagyarányú fejlesztését. Bár elgondolásaival rendre értetlenségbe ütközött, elöljárói nem vonták kétségbe képességeit és rátermettségét. Karrierje továbbívelt. *Belitska Sándor* honvédelmi miniszter előterjesztésére ismét kitárult előtte a bécsi Kriegsschule kapuja. Soha még magyar tiszt nem tanított a legfelsőbb k.u.k. katonai intézetben. Mindebben bizonyára része volt a Kriegsschule parancsnokának, *Alfred Krauss* tábornoknak is, aki új, friss szellemet hozott az iskolába, s kivívta azt a jogot, hogy maga választhassa meg tanár munkatársait. Stromfeldről szóló minősítésében ezt írta: „Ízig-vérig katona, tele hivatástudattal, kötelességérzettel, munkaszeretettel. Kiváló vezérkari tiszt, aki teljes bizalmat érdemel és vezérkari beosztásba, kivált hadtest vezérkari főnöknek, tökéletesen alkalmas."

1914. június 28-án két szerb diák, Gavrilo Princip és Čabrinović a boszniai Szarajevóban merényletet követett el *Ferenc Ferdinánd* trónörökös és felesége (*Chotek Zsófia* grófnő) ellen. Aligha sejtették, hogy történelmet csináltak. Normális körülmények között e gyilkosság felett idővel napirendre térnek, ám a körülmények 1914 nyarán egyáltalán nem voltak normálisak. Az antant államok és a központi hatalmak egyaránt készen álltak a háborúra, csak az alkalmas ürügyet keresték annak kirobbantásához. A szerb diákok ezt tálcán nyújtották át Berlinnek és Bécsnek.

Stromfeld katonai környezetében némelyek háborúról, kötelező boszszúról beszéltek. Ő maga ezt a gyilkosság ellenére sem tartotta kívánatosnak. Elöljárói balkáni „turnéra" vezényelték, hogy tanulmányozza a hangulatot, és Bulgáriában megismerkedjék a közelmúltban véget ért balkáni háború tapasztalataival. Sokan úgy látták, hogy a bagdadi vasút feletti uralom katonai-gazdasági előnyökhöz juttatná a németeket. Megtekintették a „csendes" Sipka-szorost, jegyzeteket készítettek észrevételeikről, hogy feldolgozzák a környékbeli csaták tanulságait. Még úton voltak éppen a törökországi Drinápolyban (ma: Edirne), amikor távirat szólította fel őket a haladéktalan hazatérésre. Tudták, a háború küszöbére érkeztek. Stromfeld úgy vélte, ha háború lesz, azt meg kell nyerni. Európa hangyabollyá vált, ellentétes indulatok kavarogtak. Mindkét fél a másikat kiáltotta ki agresszornak, míg a maga háborúját honvédőnek, a civilizáció megmentésének tekintette. A német és az osztrák hadvezetés azt remélte, hogy mire lehullanak a falevelek, végeznek ellenfelükkel, a nehézkes Oroszor-

sággal. Az optimizmus hamar elillant, a villámháborút álló lövészárokharc váltotta fel, s ez óriási emberi és anyagi áldozatokkal járt. A központi hatalmaknak, az angolok és franciák hadbalépése miatt szembe kellett nézniük a nem kívánt kétfrontos küzdelemmel.

A világháború a szerbek megtámadásával kezdődött (1914. július 28.). Szerelvények sokasága robogott dél felé. Rajtuk magyar és osztrák katonák. A kocsikat felvirágozták zászlókkal és ezer torok harsogta: „Vesszen kutya Szerbia!" *Conrad von Hötzendorf*, a vezérkari főnök, könnyű háborúra számított, de a szerbek nem várt kemény ellenállást tanúsítottak. Ütőképes, bátor, jó hadsereggel rendelkeztek, a valóban „balkáni" terepviszonyok pedig őket támogatták. Az elbizakodott, gyatra hadvezetésű, gyenge felszereltségű osztrák-magyar csapatok – melyeknek ráadásul az utánpótlása az úttalan utakon akadozott – csapást csapásra szenvedtek el.

Stromfeld őrnagy, mint szállásmester mindent megtett, hogy biztosítsa a XIII. hadtest ellátását és a csapattestek közötti együttműködést. Nem bajlódott a leküzdhetetlen terepviszonyokkal, hanem a lakosságtól vásárolta a katonák számára szükséges élelmiszert. Osztozott a harcosok rossz ellátásában és embertelen elszállásolási viszonyaiban. Nem hitte, hogy ilyen körülmények között a villámháború győzelemre vihető. Belgrád ugyan elesett, de csakhamar újra szerb kézre jutott. *Putnik* tábornok győzedelmeskedett a tehetetlen *Potiorek* felett. A Monarchia kezdetben oly diadalittas hadseregének – tépetten, ziláltan, menekülésszerűen – kellett kitakarodnia Szerbiából. Stromfeld igyekezett az embereket menteni, akár a technika rovására is. Csakis az ő erőfeszítéseinek volt köszönhető, hogy a VIII. és XIII. hadtest maradványait viszonylagos rendben sikerült átmenteni a Száván. Ő volt az utolsó katona, aki elhagyta Szerbiát.

A Monarchia a balkáni fronton 280 000 embert veszített. Stromfeld a szerb fontról Galíciába került. Amíg délen a szerbek elszántságába ütközött, a keleti arcvonalon az oroszok mennyiségi fölényével kellett szembenéznie. Nem akart golyóbiztos fedezékből irányítani, ezért arra kérte feletteseit, hogy vezényeljék harcoló alakulathoz. Rövidesen alezredes lett s a Dnyeszter menti hadseregcsoport vezérkari főnöke. Az 1916. júniusi orosz offenzíva (*Bruszilov*) meghátrálásra kényszerítette Stromfeldéket, de az alezredesnek ezúttal is sikerült szervezetten visszavonulnia.

A galíciai frontról – immár ezredesi rangban és a XXVI. hadtest vezérkari főnökeként – az olasz arcvonalra került – nem kevésbé embertelen viszonyok közé. Ott már egyre többször tapasztalta a frontkatonák elégedetlenségét, amelyet csak tetézett a nemzetiségi honvédek körében erősödő szeparatista hangulat. Stromfeld e jelenségeket akkor még nem tolerálta. 1917 decemberében azonban, látva az egyre rosszabbodó állapotokat, és az értelmetlen emberi áldozatokat, már be kellett vallania: „a háborút menthetetlenül elveszítettük".

Az Oroszországból – a forradalom után – tömegével hazaáramló hadifoglyok „élménybeszámolója" és militáns agitációja felgyorsította az erjedést. A frontról rossz híreket kaptak az aggódó hozzátartozók, a hátországban a terror, az éhezés volt demoralizáló hatással. A kézzelfogható bomlás hatására Ferenc József utódja, *IV. Károly* „demokratikus" manifesztuma, a nemzetiségeknek kilátásba helyezett autonómiája már elkésett. Az összeomlás küszöbére jutott Monarchia népei ezen már túlléptek. A katonák haza akartak menni, még az elit egységek is sorra tagadták meg az engedelmességet. A kiszabott és végrehajtott halálos ítéletek pedig csak fokozták az elégedetlenséget, az elszántságot, a gyűlöletet. A hadsereg-parancsnokság – a lázadásokat elkerülendő – elrendelte az általános visszavonulást. Stromfeld XXVI. hadteste is megkezdte a parancs teljesítését. Ellenséges tűzben, visszavonulás közepette kapták a hírt, hogy a Monarchia Padovában megkötötte a fegyverszünetet.

1918. október 31-én kitört a polgári demokratikus („őszirózsás") forradalom. Megszűnt a Monarchia, Magyarország függetlenné vált. *Tisza István* háborús kormányát (néhány tiszavirág életű kísérlet után) felváltotta a *Károlyi Mihály* vezette békepárti polgári kabinet. Stromfeld ekkor még mindig az olasz fronton tartózkodott s igyekezett egyben tartani bomladozó alakulatait. A helyén maradt mindaddig, amíg a gondjaira bízott katonáit el nem vezette dél-osztrák területre. November 20-án az intakt V. hadosztály élén tért haza, azt fontolgatta, hogy harcolni fog az országra tört antant erők ellen, de itthon teljes zűrzavar fogadta. A honvédelmi miniszter, *Bartha Albert* a Ludovika Akadémia parancsnokává nevezte ki, amelyet Stromfeld „a hadsereg legszebb állásának" tartott. Az intézetben tanuló tisztektől várta a történelmi határok védelmét, mert mint a magyar tisztikar nagyobbik része, ő is az integer Magyarország alapján állt. A világháború tapasztalatainak fényében megreformálta az elméleti oktatást, tüzér- és műszaki képzést vezetett be. És fenntartások nélkül az „őszirózsa" oldalára állt. Az önálló „magyar köztársaság néphadseregének" akart tiszteket nevelni. „Érzem, hogy a romok helyébe új épület emelkedik" – írta. Fokozódó rokonszenvvel figyelte a szociáldemokraták erőfeszítéseit, melyeket a honvédelem kiépítése érdekében fejtettek ki. Belépett a Magyar Szociáldemokrata Pártba (MSZDP) és *Böhm Vilmos*, az új honvédelmi miniszter mellett államtitkárságot vállalt, a hadsereg-fejlesztési főcsoport vezetője lett.

Amikor 1919. március 20-án az antant nevében a francia *Vyx* alezredes átnyújtotta Károlyi Mihály köztársasági elnöknek a győztes nagyhatalmak újabb, hatalmas területeket követelő jegyzékét, Stromfeld is azok közé tartozott, akik ezt elfogadhatatlannak tartották. Az ellenállás pártján állt. De hát miféle ellenállásról lehetett volna szó? Az országnak jószerével nem volt hadserege, a kormány semmilyen felelősséget nem akart vállalni, a közvélemény a Nyugattól hátbadöföttnek érezte magát. Az egész ország

drámai választás előtt állt Így írt erről később az egyébként kommunistaellenes *Jászi Oszkár*: „A megalázott magyar kozvélemény gyűlolettel fordult el a wilsoni hipokrízisektől s a [.] társadalom egyedul *Lenin*ben látta a jovőt. Ez a hangulat a magasabb rangú tisztekre is átragadt." Stromfeldre is Emlékirataiban ezt írta a Vyx-jegyzék utáni lelkiállapotáról. „ . ugy éreztem magam, mint a fejbevágott tyúk. Az antant hátbatámadott, amikor én a haza megmentésén fáradoztam." 1920-ban, az ellenforradalmi bíróság előtt pedig ezt vallotta: „ .. azt ajánlottam, kossunk szovetséget az egész vilag proletariátusával az ország érdekében", s kész volt egyuttműkodni a Kommunisták Magyarországi Pártjával és katonai szovetségre lépni Szovjet-Oroszországgal. Pedig még korántsem volt hive a proletárforradalomnak, csak éppen felismerte ennek a politikának a szukségességét, s történelmileg ez a dontő. Patrióta volt a szó legnemesebb értelmében, es mindenre elszánt a haza megvédelmezéséért.

Károlyi Mihályék valóban nem vállalták a felelősséget, és átadták a hatalmat. A Tanácskoztársaság kikiáltása után (1919. március 21.) Stromfeld is lekoszont hadügyi államtitkárságáról. Nyugállományba helyezését kérte, és visszavonult öccse győri „birtokára" Ideje jó részét kertészkedéssel toltötte, de figyelemmel kísérte az eseményeket Mindekozben azt tervezte, hogy Sárkeresztúrra koltozik, elfogadva az ottani evangélikus gyulekezet felkínálta állást. Mielőtt tervét megvalósithatta volna, a *Népszavá*ból értesult, hogy a román király hadsereg benyomult Magyarországra (1919. április 16.), s ezzel összefuggésben *Haubrich József* hadugyi népbiztos – a győri hadosztály-parancsnokság kozvetítésével – táviratilag utasította, hogy haladéktalanul jelentkezzék nála „magasabb katonai állás elfoglalására" Stromfeldet végul *Szamuely Tibor* kísérte Budapestre, és a gépkocsiúton őszintén feltárta előtte a kétségbeejtő katonai helyzetet „Semmi vezetés, abszolúte semmi nincs, az anarchia teljes képe állt előttem" – írta később Stromfeld. Szamuelynek sikerult meggyőznie arról, hogy nem vonhatja ki magát az ország védelméből, Pestre érkezve pedig *Tombor Jeno* ezredes (aki a felszabadulás után honvédelmi miniszter lett) már a kezébe is adta a parancsot, miszerint „A Hadugyi Népbiztosság kotelezi Stromfeld Aurél elvtársat, hogy a Voros Hadseregbe belépjen". Stromfeld azonban elvárta, hogy neki ne a hadműveleti főcsoportfőnok adjon ki ilyen parancsot, hanem a kormány tagja. Másnap már át is vehette *Szánto Bela* hadugyi népbiztos parancsát, amelyben a Voros Hadsereg vezérkari főnokévé nevezik ki.

Stromfeldre (és az ugyancsak frissiben kinevezett hadseregparancsnokra, *Bohm Vilmos*ra) egyszerre két feladat hárult. Jóformán „pillanatokon belül" szilárd hadsereget kellett teremteni, egyszersmind azonnal hadműveletet indítani a román intervenció visszaverésére. Ám alighogy Szolnokra érkezett, mert ott akarta felállítani a hadsereg-parancsnokságot, Stromfeld máris azt a hírt kapta, hogy a kelet-magyarországi védelem

bástyájának tekintett, 12 000 főnyi nagyhírű és ütőképes székely hadosztály, parancsnoka, *Kratochwil Károly* ezredes utasítására, kapitulált, s ezzel szabad utat nyitott a román csapatoknak egészen a Tiszáig. Stromfeld a Vörös Hadsereg tiszántúli egységeit azonnal visszavonta a folyó jobb partjára, és a főhadiszállást Gödöllőre helyezte át. De a katonák körében megbomlott a fegyelem, és rendezetlenül Budapest felé özönlöttek. Április 27-én, a románok sikerén felbuzdulva, a francia és olasz tisztek vezette csehszlovák csapatok is megkezdték hadműveleteiket a Tanácsköztársaság ellen. Miskolc és Salgótarján a kezükre jutott. Az egyetlen kedvező hír az volt, hogy Szamuely kiverte Abonyból, majd Szolnokról az ellenséget, és az egész Duna-Tisza közét megtisztította. Ám rögtön ezután bekövetkezett a balparti Tisza-hídfők összeomlása, és a helyzet kritikussá vált. Böhm hadseregparancsnok – hatáskörét túllépve – minden fegyveres ellenállás beszüntetésére és fegyverszüneti tárgyalásokra szólított fel.

A Forradalmi Kormányzótanács május 2-ai ülésén azonban a hadműveletek folytatásáról döntött. Stromfeld egyetértett a döntéssel, mert a helyzetet ugyan maga is kritikusnak ítélte meg, de nem reménytelennek. S ekkor alkalma nyílott rá, hogy bizonyságot tegyen zseniális hadseregszervező képességeiről. Felhasználva a meglevő sereg kereteit, azt a forradalmi és hazafias lelkesedés szülte toborzási rendszerrel szélesítette ki. Személyesen is részt vett és beszédet mondott néhány toborzógyűlésen. Hatalmas termetű férfi volt, fejjel magasodott ki környezetéből. Megfontoltság, erély és szilárd biztonságot árasztott. Az egyszerű katona pontosan ilyennek képzelte el az apát helyettesítő, gondoskodó parancsnokot. Három hetet kért az újjászervezéshez. És ez alatt a három hét alatt valóságos csoda történt. A vidéki iparvárosok és a fővárosi gyárnegyedek tízezrei tódultak a hadseregbe, és a falu népe sem maradt el mögöttük. Utóbb az ellenforradalmi bíróság nem is feledkezett meg erről ítéletében. „Nagy katonai tudásával és körültekintéssel éjt nappallá téve a vádlott a tönkrement Vörös Hadsereget újból lábra állította, szervezte és fegyelmezte, és ezáltal a proletárdiktatúrát életben tartotta."

A hadsereg e bámulatos eredményű, gyors újjászervezése mellett – a hadsereg gerincének számító, újonnan felállított III. hadtest parancsnokának, *Landler Jenő*nek a támogatásával –, új, hatékony hadműveleti tervet kellett kidolgoznia. Stromfeld alapelvként fejtette ki: „A Vörös Hadsereget csak a támadás tüze képes összeforrasztani. Tehát offenzíva!" Csakhogy ő is, Landler is (egyikük sem volt „forradalmi kalandor") a tudatában volt annak, hogy a hadsereg ahhoz nem elég erős, hogy egyszerre több fronton támadjon a siker reményében, ezért úgy döntöttek, a gyengébbik láncszemre, a csehekre koncentrálnak. Így született meg a nevezetes északi hadjárat gondolata. Stromfeld 1919. május 15-én kiadta a parancsot Miskolc felszabadítására. Terve szerint éket ver a két ellenséges hadsereg közé, megosztja, és szétválasztja, majd minden erejével lerohan-

ja a cseheket. Ezután északkeletre nyomulva előre megteremti a feltételeit az orosz Vörös Hadsereggel való egyesülésnek. (Volt egy másik támadási változata is: Pozsony és Brünn [Brno] irányába törni, hogy segítséget nyújthassanak az érlelődő osztrák és cseh forradalomnak. A haditanács az utóbbi nagyszabású elgondolást mint fantazmagóriát, elvetette.) A főcsapás iránya tehát észak-északkeletre irányult. A támadást 79 lövész és lovassági zászlóalj, valamint 34 tüzérüteg indította meg, az arcvonal 250 kilométeres szélességében. A kezdeti kemény és ellencsapásokkal is bővelkedő hadművelet csakhamar diadalmenetté vált, hadművészeti bravúrrá. E hadjáratban alkalmazta Stromfeld először azt az általa „pofozógépnek" nevezett módszert, amelynek a lényege az volt, hogy az arcvonal teljes szélességében mindig más és más irányból mért csapást az ellenségre, s ezzel részint lehetetlenné tette számukra a főcsapás irányának felismerését, részint a szakadatlan és változó erősségű zaklatással felmorzsolta a védelembe vonult és a szárnyakon mindig gyengébb csapatok ellenállását. Ragyogó harcászati sikerét a hadjárattal hadászativá fejlesztette. Losonc, Léva, Salgótarján, Miskolc, Kassa és Eperjes visszafoglalása után ugyanis bevéve Bártfát, elérte a történelmi Magyarország határát, ezzel megteremtve az orosz Vörös Hadsereggel való együttműködés feltételeit. (Ez végül is nem valósulhatott meg, mert a szovjet állam hadserege Ukrajnában éppen akkoriban visszaszorult.) 1919. június 16-án pedig Eperjesen kikiáltották a Szlovák Tanácsköztársaságot, amely a Magyar Tanácsköztársaság szövetségesévé nyilvánította magát.

Stromfeld dicsőségének csúcsára érkezett. Sorra keresték fel a régi vágású tisztek, akik a k.u.k. katonát látták benne, s nem tudták elképzelni, hogy megváltozott volna. Közülük sokan kétségtelenül magukévá tették a Tanácsköztársaság honvédő háborúját, mert ebben az integer Magyarország harcát látták, de a nehézségek fokozódásával már arra törekedtek, hogy a régi rend restaurációját biztosítsák. Stromfeldet is a munkáshatalommal szembeni szervezkedésre akarták megnyerni, s még egy bonapartista puccsban is támogatták volna, beleértve akár azt, hogy az ország élére kerüljön. Stromfeld minden alkalommal visszautasította, de sohasem leplezte le az összeesküvésre készülődőket. Nemcsak a monarchisták és a jobboldali szociáldemokraták bíztak benne, hanem még a megszálló franciák védelmében Szegeden kuksoló ellenforradalmi kormány és „nemzeti hadsereg" prominensei (pl. *Gömbös Gyula*) is megkörnyékezték – abszolút sikertelenül.

Pedig ő maga is válságban volt. Az antant megriadva a Tanácsköztársaság hadisikereitől, s még inkább rettegve attól, hogy egy későbbi időpontban mégiscsak megvalósulhatna az orosz és a magyar Vörös Hadsereg találkozása, *Clémenceau* francia miniszterelnökkel – formailag a párizsi békekonferencia nevében – jegyzéket intézett a tanácskormányhoz. A június 7-én, majd 13-án átnyújtott jegyzék fegyverszünetre szólított fel, s

egyúttal azt követelte, hogy a Vörös Hadsereg az északi fronton vonja vissza csapatait az antant kijelölte demarkációs vonalra, amelynek fejében a románok a Tiszántúlt ürítenék ki a számukra kijelölt demarkációs vonalig. *Kun Béla* és *Böhm Vilmos* a jegyzék elfogadását támogatta, mások ellenezték. Stromfeld is. Demoralizálná és szétzilálná a hadsereget, érvelt, ha ellenállás nélkül feladnák a vérrel fölszabadított területeket. Ez meghátrálás és vereség lenne, nem kompromisszum. És döntött: ha Kunék elfogadják Clémenceau csalárd jegyzékének követeléseit, lemond vezérkari főnöki tisztéről.

Állta a szavát, ha később keservesen megbánta is. Június 28-án a Kormányzótanács elfogadta a felszabadított területekre vonatkozó antant-követelést, ő pedig félreállt. Július 3-án „búcsút vett a főhadiszállás összes közegeitől" és a Hadügyi Népbiztosság beutalójával, feleségével együtt, Siófokra vonult vissza pihenni. Mardosó önvádjától azonban nem tudott megszabadulni. „Vádolom magam – jelentette ki az ellenforradalmi bíróság előtt –, hogy nem tartottam ki, és távozásommal az embert előnybe helyeztem a közzel szemben."

Mint várható volt, a magyar Vörös Hadsereg visszavonulását nem követte a román erők visszavonása, eszük ágában sem volt akár egy tapodtat is hátrálni. A Kormányzótanács súlyos döntést hozott: támadást kell indítani ellenük, hogy érvényt szerezzenek Párizs ígéretének. Az offenzívát Stromfeld utóda, az új vezérkari főnök, az a *Julier Ferenc* irányította, aki 1927-ben emlékezéseinek ezt a címet adta: „Ellenforradalmi lélekkel a Vörös Hadsereg élén". Meglepő-e, hogy Szolnoknál súlyos vereséget szenvedett? Ezzel a vereséggel a Tanácsköztársaság sorsa megpecsételődött, Mardarescu tábornok csapatai akadálytalanul nyomulhattak előre Budapest felé. A Forradalmi Kormányzótanács augusztus 1-jén lemondott.

Stromfeldet augusztus 18-án tartóztatták le Horthy darutollasai Siófokon, majd a fővárosba szállították a Margit körúti katonai fogházba. Közölték vele, hogy bíróság elé állítják, de a per kezdete elhúzódott, mert az ügyészek sorra adták vissza megbízatásukat, nem akartak részesei lenni a Legenda megbüntetésének. Negyedik kísérlet után bizonyos *Vértes* hadbíró őrnagy vállalta el a vádirat elkészítését, nagy karrier reményében. A védelmet dr. Árvai János ügyvéd, tartalékos hadbíró százados látta el. Stromfeld pere a magyar királyi budapesti hadbíróság előtt 1920 júliusában kezdődött, egyidejűleg a népbiztosok hírhedt perével.

Ám a népbiztosok perével ellentétben, a Stromfeld-perből – bármennyire koncepciós eljárás volt is – a kurzusnak nem sikerült látványos kirakatpert fabrikálnia. Ugyanis a döntő mozzanatot, hogy azt a Vörös Hadsereget vezette, amely a hazát s egyben a forradalmat védelmezte, valójában nem lehetett a vádlott ellen felhasználni. „Felelősségre vonni egy katonát – érvelt a védelem –, aki harcolt az integritásért, ez páratlanul áll a világtörténelemben. [...] Ha Stromfeldet bűnösnek mondják ki, akkor bű-

nös a Vörös Hadsereg minden egyes katonája." A bíróság közcsendháborítás és felségsértés címén emelt vádat ellene, s végül az előbbi vádját elejtve, felségárulás büntettében marasztalta el 2 év és kilenc hónapi – különböző apróbb-nagyobb mellékbüntetésekkel súlyosbított – börtönre ítélve. Ezredesi rangjától örökre megfosztották.

A börtönből ezt írta feleségének, Adriennek: „... Érhet-e el bárki is többet annál, hogy önzetlenül dolgozzék embertársaiért? Én az emberiség jobb jövőjét remélem és talán még megérjük ez időket..."

A börtönben rengeteget olvasott, írt, képezte magát.

Kiszabadulása után (1921. augusztus végén), nagy nehézségek árán sikerült elhelyezkednie. Neve miatt sokan megrettentek attól, hogy alkalmazzák. 43 éves volt mindössze, de munkaerejére, szellemi kapacitására senkinek nem volt szüksége. Végül is egy szociáldemokrata ismerőse, Dénes Pál révén a Gizella úti Hungária Kalapgyárban raktárosi álláshoz jutott, aminek az ő helyzetében nagyon is örülnie kellett. A legitimista ifj. Andrássy Gyula gróf ekkor vette fel vele a kapcsolatot. Felkérte, hogy IV. Károly visszatérését segítendő, vállalja el a hadsereg főparancsnoki tisztségét. A gróf elárulta, hogy idő előtti kiszabadulásának egyik oka barátainak nyomásgyakorlása volt Horthyra. Stromfeld udvariasan visszautasította a gróf ajánlatát.

Pedig Stromfeldet foglalkoztatta az ellenforradalmi rezsim megdöntésének gondolata. Úgy ítélte meg, hogy a még mindig meglehetősen zavaros politikai helyzetben Horthyék mögött nem állnak olyan komoly erők, amelyek egy jól megszervezett fegyveres erővel leküzdhetetlenek lennének. Ez ügyben volt fogolytársa, a kommunista Csrepka János asztalos révén kapcsolatba lépett *Gerő Ernővel*, majd *Greiner Ferenccel*, a KMP hazai irányítóival. A megbeszéléseket besúgták, Stromfeld ismét bíróság elé került, mert a bestiálisan megkínzott, nyomorékká vert Csrepka terhelő vallomást tett rá. A büntetőtörvényszék azonban kénytelen volt fölmenteni, semmit sem tudtak rábizonyítani.

Kiszabadulása után egyre markánsabbá váló forradalmi nézeteit a szociáldemokrata pártban végzett politikai munkában gyümölcsöztette. Szemináriumaira tódultak a munkáspárttagok. Eközben fokozatosan kellett rádöbbennie, hogy *Peyer Károlyék*kal nem lehet sem a Horthy-rendszert, sem a kapitalizmust megdönteni. Forradalmisága kialakulásában és megszilárdulásában nemcsak saját tapasztalatai, de a marxista klasszikusok számára sokáig ismeretlen műveinek tanulmányozása bizonyult döntő fontosságúnak. Az MSZDP kongresszusán már mint a „Stromfeld-csoport" vezetője lépett fel. Tiszta, egyértelmű munkáspolitikát követelt. Fellépett a bethleni álparlament, a nyílt választási rendszer ellen, és felszólította a pártot, hogy szálljon síkra a munkanélküli segély állami bevezetéséért valamint a Nagyatádi Szabó-féle szemfényvesztő „földreformot" ellensúlyozandó, egy olyan radikális földosztás végrehajtásáért, amely a szegénypa-

rasztságot *valóban* földhöz juttatja. Ezek a forradalmi követelések túlságosan is forradalmiak voltak a magyar szociáldemokrácia vezetői számára.

1924 tavaszán már szakított a szociáldemokrata nézetekkel, s ha fenntartásokkal is, mindinkább közeledett a kommunistákhoz. Minden rokonszenve a Magyarországi Szocialista Munkáspárté volt, amelyet a szociáldemokrata pártellenzék egyik vezetője, *Vági István* alapított meg, de pártjába mégsem lépett át, mert úgy gondolta minden meglevő tekintélyével az MSZDP peyeri opportunizmusa ellen kell küzdenie. Az MSZDP XIV. párszervezetének elnöke lett (életének mindvégig hűséges társa, felesége, az egykori osztrák tábornoklány is e párszervezet tagja volt), s bizalmas körben megvallotta, hogy kommunistának tartja magát. A Hungária Kalapgyárban cégvezetővé léptették elő, miközben vezette a választókerületi pártszervezetet, az MSZDP baloldali ellenékét, és a párt egyik központi előadójaként országszerte a marxista előadások egész sorát tartotta. A mozgalmi akciókban különösen jó együttműködést alakított ki az illegális kommunista *Fürst Sándorral*, aki Bécsben összehozta Landler Jenővel. Landler ez időben a magyar munkásmozgalom talán legtekintélyesebb alakja, a KMP egyik vezetője, mindig nagyra becsülte Stromfeldet, csodálta mint kortársát, s minden ostoba, szektás támadástól megvédte. Stromfeld pedig a nagyszerű III. hadtest egykori parancsnokát látta Landlerben, akit az összes vörösparancsnok közül talán a legtöbbre tartott. Így aztán mikor Landler – a Központi Bizottság határozata alapján – felkérte, hogy lépjen be a Kommunisták Magyarországi Pártjába, *igent* mondott.

1925-ben Vágit és a pártellenzék többségét kizárták az MSZDP-ből, de Stromfeldhez nem mertek hozzányúlni. Maga Stromfeld pedig rendkívül fontosnak tartotta, hogy legális ellenzék működjön a párton belül, amelynek a vezetését magára vállalta. Ekkor már osztálytudatos politikus volt. Az MSZDP 1925. decemberi XXIII. kongresszusán – a baloldal viharos helyeslése közepette –, többek között, ezt mondta: „Mi [...] teljesen tudatosan állunk az osztályharc alapján a kapitalizmussal szemben. Ezt mindenkinek, aki hozzánk tartozik, nyíltan meg kell mondania és vallania a tömeggel szemben és a tömeg előtt. Ezen az osztályharcon belül a magyarországi proletariátusnak a soron következő feladata az, hogy az októberi vívmányokat elérje." Vagyis kitűnő taktikai érzékkel közvetlen célul egyelőre az 1918-as köztársasági vívmányok újbóli megteremtését tűzte ki, melynek éle egyszerre irányult az ellenforradalmi rendszer és a Habsburg-restauráció ellen, vagyis széles tömegekre ható, reális program volt.

Ebben az időben ismerte fel azt is, hogy a „jelenlegi gazdasági rendszer érdeke a háború szítása", mert a rendszer méhében hordja az új háborút. Látta, hogy a korszak soviniszta publicistái gátlástalan lélektani háborút indítottak a militarizmus érdekében, s igencsak csalárd módszert választottak maguknak: „Ha háborút akarsz, beszélj a békéről!" Világosan látta, hogy az elkövetkező háború pusztítóbb lesz minden eddiginél: „Ezért

nem nagy semmi áldozat a harcban a háború ellen, a küzdelem a békéért!" Tudta, hogy nála, aki a világháború mind az 52 hónapját a fronton töltötte, nincs hitelesebb ember, aki a béke érdekében szót emelhet és aki felvillanthatná egy elkövetkező háború minden rettenetét. Kétségtelenné vált előtte, hogy az imperialista nagyhatalmak mindenekelőtt a Szovjetunióra törnek: „... az imperialista nagyhatalmak háborúra csoportosítják Európát Oroszország ellen." Nemcsak tisztánlátásra vall, de bátorságra is, hogy a Horthy-rendszerben fölfedi az összefüggést a revíziós célok és a háborús előkészületek között: „Magyarország népét az erőszakos trianoni béke revíziójának ígérgetésével akarják belelelkesíteni ebbe a vérontásba."

E fenti gondolatokat egy antimilitarista könyvben akarta kifejteni (*Készül az új háború!*), de kézirata befejezetlen maradt.

Stromfeld Aurél egyre sokrétűbb teendői mellett, talán legfontosabb feladatának az 1927-ben – Szakasits Árpád javaslatára – felállított R(rendező)-gárda irányítását tartotta. Az osztrák szocialista, *Republikanischer Schutzbund* mintájára létrehozott szervezet főrendezője, vagyis parancsnoka lett. Az R-gárda elsődleges feladata az volt, hogy biztosítsa a pártrendezvények nyugodt lefolyását és elhárítsa az esetleges provokációkat. Ismertek a gárda esküjének szövege is: „Én, a Magyarországi Szociáldemokrata Párt rendező gárdájának tagja fogadom, hogy a szocialista eszme terjesztése és megvédése érdekében önzetlen munka elvégzését vállalom. [...] Zászlónkra fogadom, hogy a proletariátus felszabadításáért minden erőmmel küzdeni fogok. Hiszek a szocializmusban!" A gárda létszáma 1927 októberére 600 főre emelkedett. Soraiba tartozott például Fürst Sándor, dr. Madzsar József, Kalamár József, a két Marosán-fivér is. Stromfeld fiatal tiszti korára emlékeztető energiával vetette magát ebbe a lehetőségbe. Egy új vörös hadsereg magvának megteremtése lebegett a szeme előtt. A reá jellemző alapossággal és szigorral kezdte meg a rendezőgárda kiképzését, teoretikus és gyakorlati oktatással.

1927. október 7-én Madzsar József lakásán, egy megbeszélésen, váratlanul rosszul lett és a mentők magas lázzal kórházba szállították. Három nappal később, 1927. október 10-én hajnalban meghalt. A szíve vitte el.

Halálának híre futótűzként terjedt el országszerte. A gyászszertartás óráiban Budapesten leálltak a gyárak, ezrek és ezrek indultak el a Kerepesi temetőbe, hogy búcsút vegyenek tőle. A ravatalozóból az R-gárda vezetői vállukon vitték koporsóját a sírhelyhez. A bányászzenekar játszotta a gyászindulót. Szakasits Árpád búcsúbeszédében kijelentette: „Roppant tragédiánk térségein te voltál az egyetlen fenyegető felkiáltójel!"

Stromfeld Aurél húszadik századi történelmünk egyik legvonzóbb alakja volt. Egész életét áthatotta a társadalom önzetlen szolgálata, amely azután szükségszerűen vezette el a társadalmi haladás – a munkásosztály és a szocializmus ügyének – szolgálatához. Aligha akadt bárki más, aki messzebbről jutott volna el idáig. Mint katonai vezető, kora legkiválóbb-

jai közé tartozott. Ragyogó hadművészeti teljesítménye – a Vörös Hadsereg északi hadjárata – a francia St. Cyr akadémiától a moszkvai Frunze Katonai Akadémiáig, a német hadiakadémiától a prágai katonai főiskoláig harcászati tananyaggá vált, s a magyar hadtörténet legfényesebb lapjaira került. Históriánk legnagyobb hadvezéreinek egyike.

most szólva rólad nem sírunk mint a tehetetlen árvák
nem illene ez a te példaadó életedhez
te a szocializmus katonája voltál
te a munkások katonája voltál
dicséret neked derék testvérünk

Így búcsúzott tőle a költő 1927-ben.

1945-ben pedig a felszabadult ország *„Ideiglenes Nemzetgyűlésének Elnöksége néhai Stromfeld Aurél volt vezérkari ezredest, az ezredesi rendfokozatba való visszahelyezése mellett, 1945. évi május hó 1-ével vezérezredessé előléptette."*

Egy korszak meghatározó politikusa

Bethlen István (1874–1947)

Bethlen István grófot, *Horthy Miklós* leghosszabb ideig (1921–1931) regnáló miniszterelnökét is utolérte a „végzete". Sírját felkutatták Moszkvában, a Donszkoj-kolostor temetőjében, hogy hazaszállítsák és elhelyezzék „történelmi nagyjaink" virtuális panteonjában, ahol már szép számmal gyülekeznek a negyedszázados ellenforradalmi korszak prominens alakjai: Horthy Miklós, *Teleki Pál*, *Kállay Miklós*, *Hóman Bálint*, *Jány Gusztáv* és még sokan mások. Rehabilitálásuk egy végletesen retrográd korszak életre keltésének kísérlete. Tudjuk, történetietlen és merőben anakronisztikus törekvés ez, csakhogy maga a szándék is jól jellemzi a mögöttes erős igazi arcát. Az apologeták a maguk módján értékelik Bethlen helyét történelmünkben. *Boross Péter* a 20. század nagy államférfiújának nevezte, aki minden olyan jelenség ellen harcolt, amely sértette „a tisztesség követelményeit". (Látni fogjuk, miként értelmezte Bethlen a *tisztesség* fogalmát.) Nem érthetünk egyet azzal a minősítéssel sem, mely szerint a politikus „adagolt fokozatossággal" akarta eljuttatni az országot a demokráciába. (Azt is látni fogjuk, milyen viszonyban állt a gróf a demokráciával.) És ha úgy tetszik, csodálkozhatunk akár *Gyurcsány Ferenc*en is, aki nagyra becsülte Bethlen demokráciáját *Kádár János* „diktatúrájával" szemben.

Az indulás és az első politikusi időszak

Bethlen István 1874. október 8-án született az észak-erdélyi Gernyeszegen, *idősb gróf Bethlen István* és *gróf Teleki Ilona* fiaként, ősi főnemesi családba. Az apa elkótyavetyélte birtokát, s csak nagybátyjának köszönhette, hogy fiára tekintélyes vagyont tudott hagyni. (A bethleni latifundium nagy részét később elvitte Trianon.) A felhőtlennek ígérkező fiatal éveket megtörte a szülők korai halála. Istvánt és testvéreit a kiterjedt család nevelte fel. Tíz évet töltött a Monarchia legexkluzívabb nevelőintézetében, a bécsi Theresianumban, majd a budapesti egyetem jogi karának hallgatója lett, anélkül, hogy valaha is letette volna szigorlatait. Sokat olvasott, utazott, ismerkedett a nyugati kultúrával, végül Angliában fejezte be tanulmányait.

Huszonhét éves kroában, 1901-ben lett honatya, akkor, amikor a dualizmus már szembeötlő nehézségekkel küszködött. A gazdasági prosperitás 1898 után az egész Monarchiában megtorpant. A beruházások leálltak, a termelés visszaesett. Kibontakoztak a válság tünetei. A hitbizomány megkövesedése akadályozta a parasztpolgárság kialakulását, és növelte az agrárproletariátus táborát. A társadalmi ellentmondások kiéleződésében szerepet játszottak az erősödő nagyburzsoázia hatalmi aspirációi, a tőkés-munkás ellentétek elmélyülése, a földet követelő nincstelen parasztság megmozdulásai és az autonómiájukért küzdő nemzetiségiek ak-

ciói. Ezek az antagonizmusok kezdtek mindinkább össznemzeti méreteket ölteni, miáltal lassan, de halmozódtak egy polgári demokratikus forradalom elemei. Ezt senki sem látta világosabban *Ady Endrénél*: „Nekünk elölről kell kezdeni a dolgot, az első rendnél, aztán a másodiknál s a harmadiknál végre..."

Bethlen István 1901-ben *Tisza István* Szabadelvű Pártjának színeiben az erdélyi Mezőség képviselője. A *Károlyi Sándor*-féle agráriusok érdekeit védte, akik az ország jövőjét a nagypolgárság előretörésétől féltették. Felszólalásaiban minden olyan intézkedést elítélt, amely hátrányosan érintette a nagybirtokosságot. Ugyanakkor elismerte az ipar fejlődésének fontosságát, de azt maga is kifogásolta, hogy a magyar tőke zsidó kezekben összpontosul. A történelmi arisztokrácia vezető szerepe mellett kardoskodott, s úgy gondolta, ezzel az ország minden polgárának a javát szolgálja. Szembeszállt a nemzetiségeknek adandó minden engedménnyel. Az integer Szent Istváni Birodalom elszánt híve volt, és a Monarchiától várta mind a pángermán, mind a pánszláv veszély elhárítását. 1905-ben csatlakozott a Függetlenségi Párthoz, de amikor annak vezetőjévé *Károlyi Mihályt* választották, *Andrássy Gyula* Alkotmánypártjába disszidált. Nem állt szemben az első világháborúval és mohóságára jellemző, hogy javasolta Szerbia, Montenegró és Albánia bekebelezését, amit még Tisza is kategorikusan ellenzett. A háború, majd az őszirózsás forradalom idején Erdélyben tartózkodott, mindent elkövetve a román előnyomulás megakadályozására. A polgári demokratikus forradalom győzelme után, 1918 novemberében Károlyi Mihály hívta, hogy feladatokkal lássa el, de Bethlen nem akart közösködni a „nemzetietlen elemekkel". 1919 februárjában létrehozta a Nemzeti Egység Pártját, amelyben a forradalomellenes erőket akarta tömöríteni. Nyíltan hirdette: legfőbb célja a bolsevizmus elleni harc. Ugyanakkor diszkreditálta Károlyit az antantnál.

1919. március 21-e, a Tanácsköztársaság kikiáltása után nyomban Bécsbe sietett, hogy élére álljon az ott szervezkedő kommunistaellenes összeesküvésnek. Csakhamar elnöke is lett az zömében arisztokratákból verbuválódott Antibolsevista Comiténak. Memorandumokkal és személyes intervenciókkal ostromolta az antant missziókat, hogy tegyenek végre valamit a magyar nagytőke-nagybirtok hatalmának visszaállításáért. Tárgyaltak *Rothschild* báróval anyagi támogatás ügyében (ilyenkor bezzeg szegre akasztották antiszemitizmusukat!), ám amikor ez nem sikerült, gátlástalanul kirabolták a bécsi magyar követséget. Máig sem lehet tudni, mire költötték az eltulajdonított 135 millió koronát.

A munkáshatalom leverése után gyors egymásutánban kispolgári kormányok alakultak (*Friedrich, Huszár, Simonyi-Semadam*), amelyek ugyan életképtelenek voltak, de pillanatnyilag magukra vállalták a „rendcsinálás" feladatát. Bethlen neve akkor merült fel, amikor a nagytőke és a nagybirtok megszilárdította helyzetét. Azért került előtérbe, mert Horthy

a klérus és az antant bizalmát élvezte. Az ő kabinetje kormányzott a leghosszabb ideig a negyedszázados ellenforradalom ideje alatt (1921–1931). Bethlen tudta, hogy nem folytathatja ott, ahol Tisza István abbahagyta. A Szovjetunió közelsége, Trianon következményei, a nép aktivizálódása, és a két forradalom elévültté tette Tiszáék szabadelvű politikáját, keményebb kézzel kellett megragadni a gyeplőt. „Azzal tisztába kell jönnünk, hogy a múltban folytatott nemzeti politika ugyanabban a formában, a megváltozott viszonyok között nem folytatható." Bemutatkozó beszédében a miniszterelnök azt is hangsúlyozta, miszerint keresztény-nemzeti és agrárius célokat kíván követni, melyeket ő „mai demokráciának" nevezett. Ha lehántjuk megnyilatkozásairól a retorikát, kiderül a konzervatív Bethlen 1918 előtti elveihez és magatartásához képest jobbra tolódott és kiegyezett a horthysta-fasiszta elemekkel.

Az ország siralmas gazdasági helyzete és az elit érdekei határozták meg gazdaságpolitikáját. A lelke mélyén agrárius maradt s ragaszkodott a földbirtokosok vezető szerepéhez (*Kaposvári beszéd, 1924*), de a realitások arra kényszerítették, hogy felülkerekedjen gyakorlatában a racionalizmus. Olyan gazdaságpolitikát dolgozott ki, amely figyelembe vette a finánctőke érdekeit is. Ebbeli ténykedése során gyakran szembekerült a mezőgazdasági lobbyval. Miután az uralkodó osztályok egészének miniszterelnöke akart lenni, igyekezett összehangolni az agráriusok és merkantilok követeléseit: kormányzása a nagytőke-nagybirtok szövetségének fenntartására irányult. Ez volt konszolidációjának osztályalapja. Ám a hadipotenciál fejlesztése (revizionista politika), a külföld védvámos-protekcionista intézkedései arra kényszerítették, hogy mindenekelőtt az iparnak kedvező állami szubvenció-rendszert, vámtarifákat, védvámot alkalmazzon. Válaszként a szomszédos országok korlátozták magyar mezőgazdasági behozatalukat, s ez az agráriusok elégedetlenségét váltotta ki. Ipartámogató rendelkezései miatt pedig a szélsőjobboldal a „zsidó tőke" emberének bélyegezte.

Bethlen a vállalkozók érdekében gerjesztette az inflációt, de ezt sokáig persze nem folytathatta. Amikor a korona hígulása már gazdasági és politikai veszélyek hordozója lett, külföldi (népszövetségi) kölcsönnel stabilizálta az ország pénzügyi helyzetét. Az infláció, 1921–1923 között, jótékony hatással volt az ipar fejlődésére: ez idő alatt a termelés csaknem megkétszereződött. A mezőgazdasági árutermelők, a hitelfeltételek javulása miatt, úgyszintén megtalálták a számításukat (inflációs prosperitás). Ennek a manipulációnak csak a kisemberek vallották kárát. 1923-tól azonban már a pénzügyi stabilizáció lett a fejlődés kulcskérdése.

Bethlen arra törekedett, hogy az ellenforradalmi rendszert minél szélesebb társadalmi bázison szilárdítsa meg. Javítani igyekezett a középrétegek helyzetén, folytatta a nagybirtok érdekeit nem sértő földreform végrehajtását. 1923 júliusában Nyíregyházán kijelentette: nem támogat olyan földosztást, amely a középosztályt megbántja és hozzányúl biztonságá-

hoz. Élesen szembeszállt a munkásmozgalommal, de tudatában volt annak, hogy egy lojálissá szelídített szociáldemokrata párttal való kiegyezés tompíthatja a társadalmat atomizáló osztályharcot (Bethlen és Peyer paktuma, 1921. december). Erre egyébként az antant is „ösztönözte". Ugyanakkor mindig szorgalmazta, hogy *Peyer Károly* pártja helyezkedjék „nemzeti" alapokra, adja fel a materializmust és az internacionalizmust. Az egyezség – a kommunisták kegyetlen üldözése mellett (*1921. III. tc.*) – némi mozgásteret biztosított a hatósági terror által korlátozott szociáldemokráciának. Megzabolázta a szélsőségesen jobboldali elemeket (különítményesek stb.) részben úgy, hogy sokukat beépítette az államgépezetbe. A szélsőjobb megregulázására egyébként Horthyékat az antant kötelezte.

Bethlen mint kormányfő a konszolidáció egyik alapvető feltételének tekintette az ellenforradalmi erők tömörítését. „Az országban vannak még pártok, amelyeknek a háború alatt volt történelmi hivatásuk. A nemzet ma más irányt vett. Oszlassák fel ezeket a pártokat, szüntessék meg a különállást, mert elérkezett az ideje annak, hogy az egész magyar intelligencia egységesen álljon sorompóba." Részint erőszakkal, részint korrumpálással összevonta a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártját a Kisgazdapárttal (Egységes Párt), és kíméletlenül leszámolt azokkal, akik e törekvésében az útjában állottak. (*Lásd: az Esküdt-ügyet 1921-ben.*) Ezzel sikerült létrehoznia az „alkotmányos", egypárti diktatúrát. Akárhogy alakult is a helyzet, a negyedszázados Horthy-korszakban mindenkor a kormánypárt akarata érvényesült, s a bethleni parlamentarizmus alárendelt, mondhatnók, formális szerepet engedett az ellenzéknek.

Mindazonáltal a Bethlen kiépítette diktatórikus struktúra ellenére sem beszélhetünk ez időben totalitarizmusról. A fasisztoid rezsim talaján létezett egyfajta szűk határok közé szorított pluralizmus, többpártrendszer, ellenzéki sajtó, óvatos kritika, a másságot kifejező irodalom, és művészet. Ez kétségtelenül több volt a síri csendnél, a teljes bénultságnál, a gleichschaltolásnál. Polgári demokráciáról szólni azonban nevetséges lenne. A demokratikus kellékek csupán egy fasisztoid (fasizmus-konzervativizmus egyvelege) kurzus fügefalevelei voltak.

A Bethlen István választási szisztémája garantálta az igencsak korlátozott alkotmányosság zavartalan működését. Megrögzött elitistaként óvakodott olyan lépésektől, amelyek megingathatták volna a történelmi arisztokrácia vezető szerepét, azaz destabilizálhatták volna az ellenforradalmi rezsimet. Tudta, hogy túl kell lépnie az 1918 előtti „boldog békeidők"-beli választási rendszeren, mely a felnőtt lakosság 6 (azaz: hat!) százalékát engedte csupán az urnákhoz, ugyanakkor a Friedrich-féle titkos és általános választójogot (*5985/1919. sz. kormányrendelet*) már kockázatosnak tartotta az uralkodó osztályok számára.

Az Egységes Párt (EP) ravasz-fondorlatos összeeszkábálása után Bethlen elérkezettnek látta az időt rendszerének parlamenti legitimálására.

A választás feltételeiről szóló rendeletében visszatért az 1918 előtti nyíltszavazásos gyakorlathoz. Kizárólag Budapesten és környékén, valamint a törvényhatósági városokban maradt meg a titkosság. A megszigorított cenzusok alapján csak az a 24. életévét betöltött férfi szavazhatott, aki legalább tíz esztendeje magyar állampolgár, két éve egyhelyben lakik és minimum négy elemivel rendelkezik. Nők esetében a követelmények még szigorúbbak és még diszkriminatívabbak voltak. E megszorítások következtében – 1920-hoz képest – csaknem háromnegyed millióval csökkent a választásra jogosultak száma. Bethlen a nyíltszavazás visszaállítását azzal indokolta, hogy a titkolódzás ellentétes a magyar ember jellemével. A valódi ok azonban más volt: „ha bevezetnénk az általános, titkos választójogot, nem a polgárság, hanem a munkásosztály jutna hatalomra". Az eredmény nem is maradt el: a 245 mandátumból 143 jutott az Egységes Pártnak. Ám a kormányfő ezzel sem volt elégedett. 1926-ban további módosításokat erőszakolt ki a választási törvényen, minek folytán a lakosságnak mindössze 26,6%-a szavazhatott (1922-ben még 29,5%), 1931-ben pedig már csak hét városban érvényesült a titkosság (1922-ben még 11 helyen). És még nem szóltunk a fokozódó választási terrorról, az eredmények szemérmetlen meghamisításáról, a tettlegességekről, a kitiltásokról, a megvesztegetésekről (melyek összhangban voltak a bethleni tisztességgel). Az EP nagy fölénye ellenére Bethlen még mindig nem bízott meg teljesen parlamentjében. Újabb garanciákkal akarta hatalmát megerősíteni. 1926-ban visszaállította a Felsőházat, amelynek arisztokrata-nagytőkés-főpapi összetétele nem hagyott kétséget elkötelezettsége iránt. Bethlen imígyen indokolta lépését: „... a felsőház [...] bizonyos esetekben korrektívuma lehet hangulatoknak, amelyek az általános választójog révén bajokat idézhetnek elő a törvényhozás terén".

Horthy Miklós emlékirataiban (1953) úgy jellemezte egykori kormányfőjét, mint akinél „alapvető konzervatív gondolkodása szerencsésen egyesült a nagyvonalú reformtörekvésekkel". Nos, választási reformjai azt bizonyítják, hogy Bethlen éppenséggel nem a demokrácia felé nyitott, hanem haladásellenes rendszerét igyekezett gondosan körülbástyázni. A miniszterelnök fenntartotta az első világháború alatt elfogadott kivételes törvények számos elemét. A parlament jóváhagyása nélkül bevezethették például a statáriumot, és még az 1920-as évek második felében is álltak az internáló táborok. Az egyesülési jog szigorú korlátozását bizonyítja az a belügyminisztériumi előírás, miszerint új egyesületek alakítása csak akkor engedélyezhető, ha az közérdekből indokolható. A gyülekezési jog tekintetében sem volt rózsásabb a helyzet: „Politikai nyilvános gyűlések és felvonulások egyáltalán tilosak és zárt helyiségekben csakis rendőri ellenőrzés mellett tarthatók." Érvényben maradt az 1914:5484 sz. ME rendelet, mely felhatalmazta a hatóságokat a renitenskedő ellenzéki sajtótermékek betiltására. Bethlen működése alatt több mint 50 lap megjelenési engedé-

lyét vonták vissza. A rendőri felügyelet (REF) – mely elsősorban a gyanús politikai elemeket sújtotta – sem vált a miniszterelnök dicsőségére. A kormányfő minden alkalommal arra hivatkozott, hogy a Szovjetunió közelsége, a külföldi magyar emigráció „destruktív" tevékenysége indokolja a szigort, s mihelyt a körülmények kedvezőre fordulnak, szélesíteni fogja a demokráciát. (Ígéretét sohasem váltotta be.) Egyik 1926-os beszédében még a szakszervezetek államosításának kérdését is fölvetette, hogy „megszabadítsák a munkásságot az érdekvédelmi szervek terrorjától". Ez már a Mussolini-féle korporatív megoldás hatását mutatja.

Bethlen a parlamenti ellenzékkel sem bánt kesztyűs kézzel. Ha úgy látta jónak, kénye-kedve szerint képviselőket zárt ki, vagy távolított el az üléstermből. Így történhetett, hogy a Ház 1924. december 1-jén az ellenzék távollétében hozta meg a házszabály-revíziót. Egyre inkább az állami közigazgatás centralizálását szorgalmazta, s ennek érdekében állandóan szűkítette a helyi autonómiák hatáskörét. Nem tagadta: „Meggyőződésem az, hogy a nemzetnek erős vezetésre van szüksége." Megvédelmezte viszont a maga kreálta korlátozott alkotmányosságot azokkal a szélsőjobboldali politikusokkal szemben, akik az antiparlamentáris totalitarizmust akarták bevezetni. „Nincs tehát itt szükség semmiféle fasizmusra..." Balra is lecsapott persze: szembeszállt minden olyan követeléssel, amely a polgári demokrácia kiszélesítésére irányult. Ez – szerinte – csakis a „nyers tömegek" uralmához vezetne, mely kitenné az országot a pusztulásnak. Életrajzírói és méltatói közül sokan afféle Grál-lovagnak tüntetik fel Bethlent. De hát hogyan számolt volna el ez a Grál-lovag például a bécsi magyar követség közönséges kirablásával (1919), vagy a világbotrányt kavaró frankhamisítással (1926). Ez utóbbiról nemcsak hogy tudott, hanem támogatta is, majd a botrány kipattanása után mentette a „nagyobb fejeket", míg a kevésbé fontos statisztákat és cinkosokat odadobta bűnbaknak – a külföldi és hazai közvélemény megnyugtatására. Évtizedes miniszterelnöksége egyik legundorítóbb szégyenfoltja volt ez a botrány.

Bethlen a keresztény-nemzeti eszme politikusa volt, aki soha nem titkolta irredentizmusát, de józanul ítélve meg a nemzetközi konstellációt, nem is volt hajlandó kalandokba bocsátkozni. 1921. november 4-ei parlamenti beszédében kijelentette: „Magyarország nem szűnt meg a Kárpátok medencéjén belül gyakorolni azt az erkölcsi vonzóerőt, amely szinte észrevétlenül húzza vissza az elszakított részeken lakó népeket Szent István koronájához." (*Antall József*, a „rendszerváltás" miniszterelnöke ebben is elődjét látta a grófban.)

Noha jó viszonyt épített ki a finánctőkével, nem tartozott a filoszemita politikusok közé. Ha fellépett is a szélsőséges kilengések ellen, azt nem utolsósorban a Nyugat és a belső nyugalom kedvéért tette. A Teleki–Haller-féle *numerus clausus*-szal (*1920. XXV. tc.*) feltétlenül egyetértett,

s az 1928-ban bevezetett „korrekciója" vajmi keveset változtatott a zsidókkal szembeni – Európában akkor még páratlan – diszkrimináción.

Másrészt kétségtelen, hogy miniszterelnöksége tíz éve alatt részlegesen, viszonylagosan és átmeneti időre sikerült gazdaságilag és politikailag konszolidálnia az ellenforradalmi rendszert. Ebben kétségtelenül élvezte a nagytőke-nagybirtok zömének támogatását (végtére is érettük tette), s felsorakoztak köréje a „keresztény középosztály" jelentős tömegei is, de azért meglehetős túlzás egyik hívének véleménye, miszerint: „Tényleg Bethlen-párti volt az ország tekintélyes többsége". (A parlamenti majoritás nem tévesztendő össze az ország nagyobbik részével.) A lakosság többsége a munkásság és parasztság, s bizonyos nem lebecsülendő középrétegbeliek mindvégig szemben álltak a „gazdával", mert benne látták s joggal a nép- és haladásellenes erők vezérét.

Másodlagos szerepkörben

Az 1929-ben kitört gazdasági világválság keltette pénzügyi és politikai feszültségekbe 1931-ben Bethlen belebukott, de mint pártelnök továbbra is nagy befolyással volt a sűrűn változó kabinetek működésére. (Ráadásul mindvégig Horthy kormányzó tanácsadója maradt és legközvetlenebb baráti köréhez tartozott.) Utódja, Károlyi Gyula gróf nem tudott megbirkózni az előtte tornyosuló feladatokkal: a válságot nem fékezte meg, a társadalmi elégedetlenséget pedig még a statárium bevezetésével sem sikerült leszerelnie. Ezért szorgalmazta Bethlen a jobboldali radikalizmusáról közismert, a totális fasiszta diktatúra meghonosításával kísérletező *Gömbös Gyula* kinevezését. Ő is, akárcsak a konzervatív politikusok többsége, bízott abban, hogy a fajvédő miniszterelnök kemény kézzel véget vet a munkásság és a nincstelen parasztság gyarapodó fellépéseinek, stabilizálja a nagytőke-nagybirtok rendszerét, majd – miután a mór megtette kötelességét – visszaadja a kormányrudat azoknak a „hagyományos" politikusoknak, akik a húszas években konszolidálták a két forradalom által megtépázott úri osztályok hatalmát s kiépítették a keresztény-nemzeti kurzusnak adekvát politikai struktúrát.

Bethlen 1934-ben egyik beszédében ezt mondta: „Én [...] az ezeréves magyar tradíció mellett állok és nem kérek a nyakló nélküli nyugati demokratikus fejlődésből, de nem kérek semmiféle diktatúrából sem." Ezen az alapon került szembe Gömbössel, de később *Darányi Kálmán*nal, *Imrédy Béla*val, *Teleki Pál*lal és *Bárdossy László*val. Támogatta első lépéseiket mindig, amíg az általa kikövezett úton jártak, de azonnal megvonta tőlük a bizalmát, mihelyt a németek feltétlen híveiként totalitárius elemeket emeltek be kormányzási módszereikbe. (Az utóbb felsorolt miniszterelnökök bizonyos kérdésekben ugyan túlléptek Bethlenen, de semmi esetre sem tértek vissza Gömbös gyakorlatához.) Bethlen mindenekelőtt a Horthy-rendszert féltette minden olyan irányzatú politikától, amely szakított a konzervatív

uralkodási formákkal. Utódai ugyanis tudták, hogy a hitlerizmust nem lehet kiszolgálni a húszas évek felépítményének változatlan fenntartásával.

Parlamenti felszólalásaiban Bethlen erélyesen követelte a pártdiktatúra megszüntetését, s rendre felhívta a figyelmet Szálasiék előretörésének veszélyére. Az 1937-es májusi költségvetési vita során hangsúlyozta az ún. zsidókérdés „józan, okos" megoldásának létjogosultságát, mert a keresztény „középosztály" fokozódó egzisztenciális gondjainak rendezését maga is a zsidó értelmiség bizonyos mértékű visszaszorításával vélte megoldhatónak. Amikor azonban 1938-ban sor került az első zsidótörvény országgyűlési megvitatására, ellenezte a törvény (*1938. XV. tc.*) radikalizmusát, mivel abban az emberi jogok megsértését látta. (Soha nem tiltakozott a munkások emberi jogainak sárba tiprása ellen.) A maga módján bosszút is állt Imrédyn, hiszen oroszlánrésze volt a megbuktatásában (1939. február) azzal, hogy felfedte Horthy előtt a miniszterelnok egyik ősének zsidó származását.

A háború rohamosan közeledett, és Bethlen elérkezettnek látta az időt, hogy keresni kezdje a kapcsolatot a náciellenes hazai erőkkel, de blokkjában természetesen nem óhajtotta bevonni a baloldalt. Egyre inkább felismerve a Teleki Pál öngyilkossága (1941. április) után miniszterelnökké kinevezett Bárdossy László viharos jobbratolódását és kalandorpolitikáját (1941 júniusában hadüzenet a Szovjetuniónak, decemberben pedig az Egyesült Államoknak), rábeszélte a kormányzót leváltására. Olyan politikust szemelt ki, akit képesnek tartott az angolszász orientáció óvatos képviseletére. Így került a miniszterelnoki székbe Kállay Miklós, az ún. hintapolitika dirigense. Az új kormányfő igyekezett Bethlen forgatókönyve szerint eljárni, de azt meglehetősen ügyetlenül tette.

A német megszállás (1944. március 19.) után Bethlen illegalitásba vonult, politikai tevékenységét azonban folytatta. Nevéhez fűződik az az 1944. júniusi keltezésű memorandum, amelyet Horthynak küldött *Sztójay Dóme* kormányfő, a német báb leváltása érdekében. Egy olyan lojális tábornok kinevezését javasolta, aki alkalmas a háborúból való kiugrás előkészítésére és az angolszászok előtti kapitulációra. A memorandumba foglalt tanácsai, sajnos, arról tanúskodnak, hogy megrögzött kommunistagyűlolete és osztályelfogultsága, valamint az ellenforradalmi rendszer átmentésének illúziója miatt képtelen volt felismerni a kialakult konkrét katonai és politikai helyzetet, s így az abból adódó feladatokat. Foggal-körömmel ragaszkodott az angolszászok előtti fegyverletételre, amikor már régen eldőlt, hogy Magyarországot a Voros Hadsereg fogja felszabadítani, az általa remélt balkáni brit partraszállás elveszítette minden realitását. Mindenesetre Bethlen István felterjesztésére nevezte ki aztán Horthy 1944. augusztus 29-én *Lakatos Géza* vezérezredest miniszterelnokké.

A háború utolsó felvonásában az exkormányfő módosította blokkpolitikáját. A polgári erők mellett már kész volt együttműkodni a szociálde-

mokratákkal, annál is inkább, mivel tudta, hogy nélkülük a náciellenes tábor aligha lesz szalonképes a nyugati szövetségesek számára. A gróf tisztában volt azzal, hogy a háború befejezése után elkerülhetetlen lesz bizonyos változások végrehajtása a rendszer struktúrájában, de továbbra is remélte, hogy átmentheti az ellenforradalmi rezsim koherens elemeit. 1944 végén már azt is be kellett látnia, hogy Magyarországot a Szovjetunió fogja felszabadítani, s ez kétségtelenül a radikális társadalmi-politikai átalakulásához vezet majd. Egy népi demokratikus rendszerben nem tudott magának semmilyen helyet elképzelni. Nem akart – úgymond – „egy jacquerie királya" lenni. Amikor 1944 legvégén *Vas Zoltán* a Magyar Kommunista Párt nevében felkereste, hogy felkérje a Függetlenségi Fronthoz való belépésre és tárgyaljon vele esetleges politikai szerepvállalásáról, visszautasította az ajánlatot. Élete végéig az 1920-as években általa kidolgozott és alkalmazott konzervatív antidemokratikus és kommunistaellenes, elitista parlamentarizmus híve maradt.

Bethlen István külpolitikája

(A passzív külpolitika időszaka: 1921–1926)

Midőn Bethlen István a miniszterelnöki bársonyszék új gazdája lett, igen kedvezőtlen külpolitikai örökséggel kellett számolnia. Megkötötték a trianoni békeszerződést (1920. június 20.), a polgárság réme, a bolsevizmus szilárdan megvetette lábát az egykori Oroszország hatalmas területén, IV. Károly Habsburg király két sikertelen visszatérési kísérlete pedig rontotta Magyarország amúgy sem jó viszonyát a szomszéd országokkal, s ezen még az sem változtatott, hogy a magyar nemzetgyűlés 1921-ben kimondta a Habsburg-Ház trónfosztását. Az ún. utódállamok (Csehszlovákia, Jugoszlávia, Románia) szoros szövetségre léptek egymással (kisantant), hogy közösen védjék meg friss határaikat egy esetleges horthysta expanzióval szemben. Magyarország a teljes elszigeteltség állapotába került. Kitörni ebből az áldatlan helyzetből csak okos, higgadt – más népek érdekeit is figyelembe vevő – külpolitikával lehetett. Voltak az országban, s nem is kevesen, olyan elszánt revansisták, akik akár veszedelmes kalandokba is bocsátkoztak volna a Párizsban szentesített *status quo* megváltoztatásáért, de Bethlen józanul ítélte meg a lehetőségeket: „... az integritás kedvéért sem tanácsolnám soha, hogy csekély kilátással menjen az ország a küzdelembe, hanem csak akkor, amikor biztosra mehet..." Tökéletesen tudta, hogy az antant teremtette konstelláció hosszú távú lesz, és átmenetileg meg kell békélni a győztesek diktátumával. (*Lásd miniszterelnöki bemutatkozó beszédét!*) Mindazonáltal úgy vélekedett, hogy szükség lesz majdan az európai térkép átrajzolására, mert „Nem lehet béke addig, amíg a Kárpátok aljáról a magyarság könnye duzzasztja meg a magyar folyókat..."

A gróf többször is hangsúlyozta beszédeiben, hogy kardcsörtetés nélküli politikát akar. Ez a magatartás valójában kétszínű volt: állami segédlettel szüntelenül alattomos irredenta agitáció folyt az elszakított területek magyarsága között. Bethlenék iparkodtak kihasználni Trianon réseit, és a nagyhatalmak közötti ellentéteket. Egyidejűleg – már a húszas évek elején – informális kapcsolatokat építettek ki a különböző külföldi jobboldali csoportosulásokkal. Rejtegették *Matthias Erzberger* és *Walter Rathenau* gyilkosait, elsimították a hitlerista sörpuccsban (1923. november) szerepet játszó Ulain Ferenc ügyét, s anyagilag támogatták a radikális teuton nacionalistákat és az osztrák legitimistákat. Titkos tárgyalásokat folytattak német szélsőségesekkel egy majdani Csehszlovákia elleni közös támadásról.

Bethlen kereste azokat az európai kormányokat, amelyek úgyszintén érdekeltek voltak a versailles-i békeparancs hatálytalanításában. Az olasz fasiszta *Benito Mussolini* természetes szövetségesnek ígérkezett sértettsége és az ideológiájában fellelhető bizonyos rokon vonások miatt, de Magyarországnak – a politikai stabilizációhoz és a leromlott gazdaság talpraállításához – mindenekelőtt tetemes nyugati kölcsönre volt szüksége. Bármilyen egyoldalú orientáció rontotta volna esélyeit. A miniszterelnök világosan látta, hogy magunkra maradásunk feloldása, valamint anyagi segítség kizárólag a Népszövetség révén érhető el. Ezért 1921-ben kérte az ország felvételét a nemzetközi szervezetbe, ám az utódállamok akadékoskodásai miatt akkor erre még nem kerülhetett sor. Bethlen már 1921 júniusában külkereskedelmi tárgyalásokat kezdett a csehszlovákokkal, a burgenlandi események azonban megszakították a párbeszédet.

A trianoni békeszerződés értelmében Magyarországnak át kellett volna adnia Burgenlandot, ezt az azelőtt valójában nem is létezett, három (Moson, Sopron, Vas) vármegyerészből összetákolt tartományt az osztrákoknak. Antant nyomásra a magyar reguláris egységek kivonultak ugyan, de helyettük – a vezetők tudtával – a hírhedt *Prónay Pál* irreguláris csapatai (*Rongyosgárda*) szállták meg e nyugati területet és „Lajtabánság" néven „államot" alapítottak. A bohózatszerű elemeket sem nélkülöző bonyodalmaknak, olasz közvetítéssel, a velencei megegyezés vetett véget: Burgenlandot Ausztriához csatolták, Sopron és környéke kérdésében pedig 1921 decemberében népszavazás döntött, a magyarok javára. Még el sem csitultak a „lajtabánsági" közjáték hullámai, amikor IV. Károly újabb kísérletet tett trónja visszaszerzésére (1921. október). Nemzetközi segítséggel végül is sikerült a korona visszaigénylőjét is leszerelni.

A burgenlandi affér lezárása és az exkirály végleges távozása után valamelyest javult a légkör. Ez kedvező feltételeket teremtett Magyarország külpolitikai helyzetének rendezésére. Hosszas huzavona után hazánk 1922 szeptemberében tagja lett a Genfben székelő Népszövetségnek. A kormányfő – felismerve, hogy a gazdasági konszolidáció belső erőforrásokból megoldhatatlan – a Nyugathoz fordult nagyobb kölcsönökért. A kon-

zultációk eredményesek voltak, s 1924 júliusában már ki is bocsátották az első népszövetségi kötvényeket. Ez azonban az ország pénzügyi önállóságának elveszítésével járt. Budapestre küldték Jeremiah Smith népszövetségi főmegbízottat, aki szigorú ellenőrzés alá vonta gazdasági életünket.

1923 végére Európa stabilizálódott, s a kontinensen egészen 1929-ig „csendesebb" időszak következett. A legyőzöttek köreiben csitulni látszottak a kedélyek, megélénkült a diplomáciai élet. A vesztesek külkapcsolataik építésével, gazdasági szerződésekkel, politikai alkukkal és kölcsönökkel igyekeztek sebeiket gyógyítani. A győztesek – a feszültségeket tompítandó – belementek a diplomáciai „játékokba". (*Rapallo, Locarno.*)

Az enyhülés szelleme megérintette Bethlen Istvánt is. A szordinó azonban csak felszíni látszat volt, a mélyben ott buzogtak azok az erők, amelyek a nemzetközi erőviszonyok megváltoztatására spekuláltak. (Nyugat-Európában akadtak olyan befolyásos közéleti személyiségek, akik a versailles-i békerendszer revízióját szorgalmazták.) Folytak bizonyos kereskedelmi jellegű megbeszélések az utódállamokkal, születtek mérsékelt eredmények is, de az igazi fordulat nem következett be. A Nyugat megkötötte az ország kezét, a kisantant pedig szilárd gyűrűt vont körénk. Ebben a helyzetben sokoldalúbb orientációra volt szükség. Ilyen kitörési lehetőséget jelenthetett a Szovjetunió, mely felbecsülhetetlen piaci konjunktúrát biztosított volna, ám Bethlenék szűklátókörű ideológiai megfontolásokból nem tudták rászánni magukat közeledésre és megállapodásra. A magyar miniszterelnök leginkább a kisantant fellazítására gondolt, és a leggyengébb láncszemnek hitt Jugoszlávia felé kezdett puhatolózni. Az embrionális állapotban levő eszmecserék azonban abbamaradtak, mert olasz érdekekbe ütköztek.

A diplomáciai próbálkozásokat ráadásul eleve meghiúsította a nevezetes frankhamisítási botrány (1926). Az eset szégyenletes bizonyítványt állított ki, nemcsak a Bethlen-kormányról, hanem az egész ellenforradalmi korszak moráljáról. Egészen a II. világháború idején fellépő náci dollár- és fonthamisításokig nem fordult elő Európában, hogy magas rangú állami alkalmazottak (Nádosy Imre országos rendőr-főkapitány, Teleki Pál exminiszterelnök stb.) egy állami nyomdában (Állami Térképészeti Intézet), az államfő és a kormányfő nyilvánvaló tudtával, ilyen bűncselekményre vetemedjenek. A kormánynak azért volt szüksége valutára, hogy megteremtse az utódállamokban folytatandó revíziós propaganda anyagi forrását. Az ügy kipattanása és az óriási nemzetközi botrány rontotta a Magyarország iránti bizalmat és a további tárgyalások kilátásait.

Az aktív politikai időszak (1926–1931)

1926-tól, amikor véget ért az antant szoros gazdasági és katonai felügyelete, kiszélesedett Magyarország mozgástere. A Bethlen 1926. szeptemberi, Vigadó-beli beszédében kijelentette: „A magyar politika fordulópont előtt

áll." Ezt a lakonikus mondatot egy későbbi nyilatkozatában egyértelműbbé tette: „1921-ben nem foglalkozhattam aktív külpolitikával, mert belső dolgainkat kellett rendezni. Megszűnt a nyugati kontroll, ezért aktivizálódhatunk." Budapest érdeklődése ez időtől mindinkább Itália felé fordult. A miniszterelnök 1928-ban, Debrecenben azt mondta: „Olaszország volt az első hatalom, mely magányosságunkban a jobbját nyújtotta".

A hitlerizmus, a maga borzalmaival, mindig is elhomályosította az olasz fasiszták politikáját és rémtetteit. Való igaz, a kegyetlenkedés és emberirtás Itáliában nem öltött akkora mértéket, mint a *Reich*ben, de ez aligha ad felmentést a *Duce* és társai bűneire. Itália már 1922-től (*marcia su Roma*) a rettegés birodalma lett. Az olasz fasizmus történetének könyvtárnyi irodalma van, de elég elolvasni *Antonio Gramsci* börtönleveleit, *Vasco Pratolini Szegény szerelmesek krónikája* című regényét, vagy *Carlo Leva* nagyszerű szociográfiáját, *Ahol a madár se járt*, hogy erről meggyőződjünk. A feketeingesek randalírozásaik során ezreket öltek meg, a bíróságok tízezreket vetettek börtönbe, neves baloldali politikusok estek orvgyilkosságok áldozatául (*G. Matteotti*). Az sem mentség, hogy a zsidóság intézményes üldözésére csak Hitler nyomására került sor, 1938-tól.

Nem véletlen tehát, hogy Horthy és Bethlen fasisztoid államának külpolitikai tájékozódásában, a húszas évek végén, Olaszország játszotta a fő szerepet. Az alapvető eszmei szimpátia és a Párizs környéki békeszerződések közös elvetése hozta össze a két országot.

A trianoni diktátum felülvizsgálatában a magyar miniszterelnök nem számíthatott az antantra, mert az – gazdasági és politikai megfontolásokból – kétségtelenül az utódállamokat pártolta. Nagy-Britannia, Franciaország és az Egyesült Államok (gyakran egymással is rivalizálva) egyaránt az utódállamokra támaszkodva akarta kelet-európai befolyását növelni. A területi revízióra irányuló – tárgyalásoknak aligha minősíthető – megbeszélések a szomszédokat eleinte abszolúte jelentéktelen határkorrekciókra korlátozódtak, de amikor Bethlen meghirdette az offenzívabb külpolitikát, már nem a *Wilson* etnikai szempontjai vezérelték, hanem a „Szent István-i Birodalom" teljes restaurálása. („Mindent vissza!")

1926 októberében *Ercole Durini di Monza* gróf, Olaszország budapesti követe meghívólevelet nyújtott át a magyar kormányfőnek. Bethlen sietve reagált: „Örömmel állok Mussolini úr rendelkezésére". A Duce megüzente, hogy egy olasz-magyar egyezség „Magyarországnak nagyobb előnyöket biztosítana, mint egy Jugoszláviával kötendő szerződés". A fasiszta diktátor Horthyék bevonásával akarta nyélbe ütni balkáni hegemonista terveit.

Bethlen 1927. április 4-én érkezett Rómába. Még aznap ünnepélyes keretek között a mellére tűzték a Muricius- és a Lazarus-rend nagykeresztjét, 5-én pedig a Palazzo Chigi dísztermében aláírták a megállapodást. (Mussolini Itáliába került Corvinákkal is megajándékozta tárgyalópartnerét.) A Duce pohárköszöntőjében a kölcsönös rokonszenvről beszélt, s

ezzel Bethlen válaszában messzemenően egyetértett. Nyugat nem éppen hízelgő szavakkal kommentálta a kézfogást. A párizsi *Quotidien*ből idézünk: „Bármi is a szerződés tartalma, igen súlyos esemény, hogy a magyar és az olasz fasizmus szövetséget kötött, mert ez megerősíti Bethlennek és Mussolininak, a demokrácia nagy elnyomóinak pozícióit."

Ami a szerződés tartalmát illeti: az 1. pontban rogzítették a felek kozotti „állandó békét és orók barátságot". A 2. 3. és 4. pontban a diplomáciai eszközökkel nem rendezhető vitás kérdések, választott bíróság útján történő tisztázását helyezték kilátásba. A két állam kepviselői megegyeztek abban, hogy a szerződés 10 évre szól, s újabb 10 évig hatályban marad, ha annak lejárta előtt legalább fél évvel nem mondják azt fel. A titkos záradékban kötelezettséget vállaltak a konstruktívabb egyuttműkodésre s a folyamatos konzultációra, amennyiben zavaró tényezők merulnének fel a két állam viszonyában.

Az egyezségnek természetesen megvoltak a kul- és belpolitikai kovetkezményei. Magyarország kitört ugyan elszigeteltségéből, de egyidejűleg kiélezte a szomszédjaival való viszonyát, minek okán a kisantant még szorosabbra fűzte kapcsolatait. Az olaszok és a magyarok ráadásul kozos tervet dolgoztak ki *Ignaz Seipel* osztrák kancellár kormányának megdontésére, hogy Ausztriát is bevonhassák az általuk elképzelt kozos blokkba. A tervezett puccsra végül azért nem került sor, mert időkozben megbukott a kabinet, s *Johannes Schober*, az új kancellár – fondorlatok nélkul is – beilleszthetőnek látszott a Duce kezdeményezte szovetségbe.

Bethlen revíziós politikája – az olasz háttér tudatában – egyre hangosabb és egyre erőszakosabb lett. A kormányfő tisztában volt azzal, hogy a „történelmi határok" visszaállítása békés eszkozokkel nem valósítható meg, ezért fegyverkezési program kidolgozásába kezdett a katonai feltételek megteremtésére. Szándékát már nem is leplezte. „A teruleti revíziók mindig nehéz dolgok voltak, területeket, melyekért vérrel és vassal küzdottek, szép szóval és diplomáciai játékkal nem lehet visszaszerezni." Beszédeiben mind gyakrabban vetítette hallgatósága elé a magyar szupremácia ábrándját: „Ezt a maroknyi népet, mely a Duna-medence kozepén helyezkedett el ezelőtt ezer évvel, geográfiai helyzete arra predesztinálja, hogy a Duna-medence ezen pontján vezető szerepet toltson be." Ezt a militáns hangot a kezdődő olasz hadiszállítások támogatták meg. Mussolini a Monarchia első világháborúban visszamaradt fegyverkészleteiből útnak indította az első szállítmányt, csakhogy Szentgotthárdnál az osztrák csendőrség leleplezte az akciót, és lefoglalt öt vagonnyi hadianyagot. Az antant beavatkozására volt szükség az újabb nemzetkozi botrány elsimítására.

A miniszterelnök belpolitikájával foglalkozva fontebb már utaltunk arra, hogy az 1920-as évek végén a kormány magatartása itthon is megkeményedett. A szigorodó lépésekben nem nehéz felfedezni az olasz fasizmus hatását.

Az európai horizonton Bethlen egyelőre nem látott olyan jeleket, amelyek az erőviszonyok megváltozását ígérnék, hiszen még a német-olasz közeledésre tett kísérletek sem hoztak kézzelfogható eredményt. Ezért a magyar külpolitikában az angol-francia orientáció sem veszítette el jelentőségét. Franciaországban erősödtek azok a liberális csoportok, amelyek belátták, hogy a versailles-i békediktátum puskaporos hordóvá tette Kelet-Európát. Angliában pedig a konzervatív *Daily Mail* hasábjain a sajtókirály, Lord *Rothermere* követelte „Magyarország helyét a nap alatt". Ezzel újabb revíziós kampány kezdődött, melynek során Lord Rothermere fia, *Edmond Harmsworth* tüntető látogatást tett Magyarországon (még királlyá választásának az ötlete is felmerült), ám az egész zajos kampány egyre inkább kutyakomédiába fulladt. Végképp bebizonyosodott, hogy az ilyen és ehhez hasonló lármás, hisztériás színjátékok nem oldják meg az első világháborúban legyőzöttek valóban égető gondjait.

Mindeközben lassacskán kiderült, hogy Bethlenék alaposan túlbecsülték Olaszország politikai, gazdasági és katonai potenciálját. A magyar revíziós törekvésekhez jóval hathatósabb nagyhatalmi támogatásra volt szükség. Ez a felismerés az éppen újjáéledőben levő német imperializmus felé sodorta Magyarországot.

Bethlen István és a német orientáció (1927–1944)

A kormányfő tehát igen hamar rádöbbent Olaszország viszonylagos gyengeségére, s már 1927-ben kijelentette: „Magyarország nem mellőzheti Németországot." De esze ágában se volt egyoldalúan elkötelezni magát, s ezért egy német-olasz-magyar koalíció létrehozását szorgalmazta, egyúttal magára vállalva a közvetítést Berlin és Róma között. Mindkét fél érdekelt volt ugyanis a Párizs környéki békeszerződések felülvizsgálatában. Ugyanakkor titokban azt is remélte, a két nagyhatalom egymást fogja ellensúlyozni és mérsékelni. (Szóba jött – de nem realizálódott – a katonai együttműködés más államokkal is.)

Bethlen István 1931 augusztusában lemondott ugyan kormányfői posztjáról, de mint a hatalmas (158 parlamenti mandátum!) Egységes Párt elnöke és Horthy bizalmasa továbbra is nagy hatással volt külpolitikánk alakulására.

Az első lépések a német orientáció felé még a „weimari idők"-ben történtek, amikor azonban *Adolf Hitler* hatalomra került (1933. január) hirtelenében nagyon is bonyolulttá vált Magyarország és Németország kapcsolata. Az exminiszterelnöknek (bizonyára a *Mein Kampf* olvastán) baljós sejtelme támadt: az ország kényszerűen egy olyan szövetséges karjaiba futott, amely nemcsak a revízió reményteli kilátásait ígéri, hanem az elnyeletés szörnyű veszélyeit is. Ez az ambivalencia aztán mindvégig rányomta bélyegét Bethlen Hitlerhez fűződő viszonyára. A nagy taktikus ekkor megpróbált lavírozni a különböző érdekek között, hogy biztosítsa az

ország fennmaradásának, sőt gyarapításának feltételeit. A dilemma feloldásának módozatait kereste. Egyrészt szüksége volt a németek „barátságára", másrészt távol akarta tartani őket az ország határaitól. Ellenezte a háromhatalmi egyezményt, de azt a bolsevizmussal szemben a kisebbik rossznak tekintette. Mint magánember, 1933 márciusában meglátogatta Hitlert, hogy közvetítsen a németek és olaszok között, egyben tájékoztatta a Führert külpolitikai elgondolásairól. Naivnak bizonyult, amikor abban reménykedett, hogy a náci vezér tűzénél sütheti a maga pecsenyéjét.

A második világháború kitörése még komplikáltabbá tette a magyar-német kapcsolatokat. A magyar külpolitikának kétségtelenné kellett tennie, hogy melyik tábor oldalán áll. A horthysta kormányok lépéseit a trianoni revízió motiválta, ennek azonban ára volt. Bethlen 1944 nyarán, illegalitásban írott emlékirataiban kifejti, hogy nem értett egyet a háborúba való belépéssel. „A második világháború sorsa az első naptól kezdve eldőltnek volt tekinthető." Horthy és revansista körének túlnyomó többsége akkor még korántsem osztozott ebben az álláspontban. Bethlen úgy látta, hogy Magyarországnak végig semleges magatartást kellett volna tanúsítania, mint ahogy második miniszterelnöksége idején Teleki Pál, amikor 1939 szeptemberében Németország megtámadta Lengyelországot. Különös ellentmondás azonban, hogy Bethlen nem ítélte el Jugoszlávia – részben magyar – lerohanását (1941. április). Indoklásul azt a felettébb gyenge érvet hozta fel, miszerint a királyi honvédség csak akkor lépte át a déli szomszéd határait, amikor Jugoszlávia gyakorlatilag már nem létezett. (Szerinte tehát érvényét veszítette a két állam között 1940 decemberében megkötött örök barátsági szerződés, amelynek megszegése Teleki Pált éppenséggel öngyilkosságra késztette.) Ugyanakkor Budapest akcióit azzal is mentegette, hogy a csetnikek bosszújától rettegő délvidéki magyarság védelmet kért az anyaországtól. ádáz kommunistaellenessége ellenére (Horthyval sem egyetértve) viszont végzetes hibának tekintette a Szovjetunió elleni oktalan hadüzenetet (amelyre a németek nem is tartottak igényt), s úgy látta, hogy a németeknek tett bizonyos gazdasági és más természetű szolgáltatások fejében realitása lehetett volna a magyar semlegességnek, megőrizhető lett volna a háborúból való kívülmaradás. (*Lásd Svédország esetét!*) Már csak a növekvő belső társadalmi feszültségek miatt is kívánatosnak tartotta volna a kivárást, a hadsereg érintetlenségének megtartását, nehogy megismétlődjék 1918–1919.

Némileg árnyalja, de nem cáfolja az 1944-es emlékirataiban felvázolt képet az a levél, amelyet 1939. január 14-én írt Horthynak: „Kétségtelen, hogy a német túlsúly jegyében élő Közép-Európában a német birodalommal való barátságos együttműködést biztosítani kell. Ez a barátság azonban nem lehet egyoldalú, nem jelenthet kiszolgáltatottságot, s a független magyar külpolitikai akarat feladását..."

Kezdetben támogatta a Teleki-öngyilkosság utáni kormányfőt, Bárdossy Lászlót, amikor azonban kiderült, hogy Bárdossy csakis német barátságban tud gondolkodni, s hogy a doni katasztrófa meg a sztálingrádi összeomlás előrevetíti a fasiszta koalíció súlyos vereségét, javaslatot tett a miniszterelnök menesztésére, és Kállay Miklós kinevezésére. Olyan politikusra volt szükség, aki ugyan kitart a németek mellett a Szovjetunió ellenében, de kész kiegyezésre az angolszászokkal. Jóllehet emlékirataiban Bethlen tagadja, hogy Kállay kettős játékot űzött volna, túlságosan is nagy és hiteles irodalma van a Kállay-féle hintapolitikának ahhoz, hogy e tanulmány korlátozott keretei között vitába szálljunk a gróf véleményével.

1942 őszén angolszász körökben felajánlották Bethlennek, hogy utazzék Nyugatra, mert az Egyesült Államok megbízottjai hajlandóak tárgyalni vele Magyarország átállásának konkrét kérdéseiről, Horthy pedig azt szerette volna, ha élére áll egy posszibilis emigráns kormánynak. Az exminiszterelnök azonban kijelentette: nem kíván külföldön politizálni.

Ugyanebben az időben Kállay kormánya mellett felállítottak egy titkos tanácsot, amelynek Bethlen is tagja lett. A testület a fasiszta koalícióból való kiválás legkevésbé kockázatos módozatait kereste. Horthy legfőbb bizalmasa azonban minden kétségtelen bölcsessége és taktikai érzéke ellenére sem tudott a helyzet követelményeinek színvonalára emelkedni. Az angolszászokkal folytatott megbeszélések során nem értette meg, hogy a feltételeket nem ő, hanem a leendő győztesek diktálják majd. Az átállás fejében olyan képtelen kikötésekhez ragaszkodott, melyek 1943–1944 fordulóján már minden realitást nélkülöztek: az anakronisztikus félfeudális hatalmi rendszer kisebb javításokkal történő átmentése, garanciák a szovjetek mellőzéséhez, az 1942-ig kialakult új magyar államhatárok elismerése stb. A nyugatiak hajthatatlanok voltak. *Iterndale Bennett* isztambuli brit főkonzul kereken közölte a szövetségesek s egyben kormánya véleményét: kizárólag feltétel nélküli megadás lehet a tárgyalások alapja. 1943 augusztusában a budai Várban a titkos tanács újabb bizalmas összejövetelére került sor, az államfő és Bethlen jelenlétében. A kapituláció kérdésében nem akartak rugalmasabb álláspontra helyezkedni, de annyiban engedtek konokságukból, hogy a leendő kormányba már készek lettek volna befogadni a szociáldemokratákat, abban reménykedve, hogy arcuk ezzel szalonképesebb lenne a Nyugat felé. Ez a stratégia azonban még nem kívánt szakítani a német szövetséggel.

1943 novemberében *Edmund Veesenmayer* (német meghatalmazott, későbbi budapesti követ) és Bethlen találkozóján a volt kormányfő kijelentette: csakis Németország képes a szovjeteket feltartóztatni, s ebben Hitler változatlanul számíthat Magyarországra. (*E. Veesenmayer 1943. november 23-ai jelentése a Führernek.*)

A katonai helyzet a fasiszta koalíció kárára 1944 folyamán tovább romlott. A szovjet hadsereg közeledése Magyarország határaihoz nem kijóza-

nodást, inkább pánikot keltett a magyar vezetőkben. Még görcsösebben ragaszkodtak a németekhez, bár az angolszászokkal megkezdett alkudozást, kisebb-nagyobb szünetekkel folytatták. Ennek tudható be, hogy Bethlen 1944 februárjában azt javasolta Horthynak, tegyen ajánlatot Hitlernek – a Kárpátokat megvédendő – egy, a Romániához tartozó Dél-Erdély ellen irányuló, közös katonai hadműveletek végrehajtására. (1944 szeptemberében *Sztójay Döme* utódja, *Lakatos Géza* igyekezett végül a politikailag ostoba, katonailag dilettáns elgondolást – abszolút sikertelenül – valóra váltani.

1944. március 19-én a nácik megszállták Magyarországot (Margarethe I. hadművelet). Bethlennek, Kállaynak és még sokan másoknak a lavírozók közül menekülniük kellett. Sztójay Döme lett a kormányfő, és bábkormányának hathónapos áldatlan működése, továbbá a keleti és a nyugati fronton sorozatosan elszenvedett náci vereségek végre cselekvésre ösztönözték az uralkodó osztály józanabb köreit. Az átállás újabb tervét Bethlen dolgozta ki, 1944. június végén, az államfőnek címzett memorandumában, amelyet illegalitásában készített.

A Sztójay-adminisztráció – mint írja – kiszolgáltatta az országot Hitlernek, a németek szabad garázdálkodása „menthetetlenül a bolsevizmusnak veti meg az ágyát". Ugyanakkor óvatosságra inti Horthyt: a jelenlegi kormány elkergetését akkor hajtsa végre, ha a nácik – katonai nehézségeik miatt, képtelenek lesznek ellenlépésekre, s a magyar honvédség pedig már kellően felkészült a szakításra. A háborút a szovjetekkel mindazonáltal folytatni kell – ajánlja a továbbiakban memoranduma –, egészen addig, amíg a kiugrás „tisztességes módon" végrehajtható nem lesz. Olyan vezetőt kell az ország élére állítani, aki képes a fordulat irányítására, s erre legalkalmasabb egy Horthyhoz hű és a hadsereg tisztikarának bizalmát élvező tábornok lenne. A memorandumból, sajnos, kiderül, hogy az alighanem legvilágosabb fejű tanácsadó még a legválságosabb helyzetben sem tudta reálisan felmérni a katonai-politikai lehetőségeket. Horthy mindenesetre követte Bethlen tanácsát. 1944. július 8-án magához rendelte a kiszemelt jelöltet, Lakatos Géza vezérezredest, az 1. magyar hadsereg volt parancsnokát és felajánlotta neki a miniszterelnöki széket. A tábornok – tartva a németek kíméletlen reakciójától – akkor még elhárította a megbízatást. Eközben a kormányzó a „tisztességes kilépés" kedvéért nyíltan közölte Veesenmayerrel a szándékait. A felbőszült Hitler nyílt megszállással fenyegetőzött. (*Lásd a Führer 1944. július 16-án küldött telefonüzenetét.*) Horthy átmenetileg meghátrált, de a románok 1944. augusztus 23-án véghez vitt sikeres átállása cselekvésre kényszerítette. Leváltotta Sztójayt, és Lakatos Gézát állította a kabinet élére. Egyúttal, mint Legfőbb Hadúr, azonnal levelet menesztett Berlinbe: „... kezeskedem azért, hogy az új kormány egy hajszálnyit sem fog eltérni a kiszabott iránytól..." Hitlert ez természetesen nem nyugtatta meg.

Bethlen a román átállás után már nagyon is sürgette a kiugrás végrehajtását. Noha következetesen az angolszászok híve maradt, immár nem zárkózott el a Moszkvával való tárgyalások elől sem. „Ha továbbra is kitartunk a németek mellett, leradíroznak bennünket a térképről." Horthy írja emlékirataiban: „Közvetlenül az eskütétel után (Lakatos vezérezredes beiktatásáról van szó. *H. S.*) a kormány minisztertanácsot tartott, s ez az Oroszország elleni küzdelem folytatása mellett foglalt állást. Elhatározásomban az a szempont vezetett, hogy Magyarország hadszíntérré ne váljék."

Miután mind Svájcban, mind Casertában tudtára adták a magyar vezetőknek, hogy a szovjet fél kiiktatásával semmiféle megegyezés nem képzelhető el, Horthy fegyverszüneti delegációt küldött Moszkvába. Hitlerék azonban Lakatosék minden lépéséről naprakész információkkal rendelkeztek, s ezért még idejében megtették az előkészületeket a szakítás megakadályozására.

Az 1944. október 15-ei nyilaspuccs aztán véget vetett Bethlen István politikai pályafutásának is. Bujkálnia kellett, mígnem 1944 decemberében feladta magát az országot felszabadító Vörös Hadsereg katonáinak. Már elmúlt 70 éves, s bizonyára úgy érezte, túllépett rajta az idő is, a történelem is. Mindenesetre elutasította Vas Zoltán már említett közeledési kísérletét, és ezzel kinyilvánította, hogy a nép demokratikus forradalom kibontakozásának periódusában már nem kíván részt venni a közéletben. Inkább a fogságot választotta.

Egy egész történelmi korszak, az ellenforradalmi Magyarország huszonöt esztendejének emblematikus politikusa és vitathatatlanul legtehetségesebb államférfia volt.

Egy „nemzetvezető" útja a hatalomig

Szálasi Ferenc (1897–1946)

Magyarország történelmének legsötétebb fejezete volt az a csaknem féléves időszak, amikor a nyilaskeresztesek (hungaristák) megkaparintották az ország vezetését. Vezérük *Szálasi Ferenc*, a „nemzetvezető" útja a szürke katonatiszti pályától a bitófáig vezetett.

Ki volt valójában ez az ember, akinek véres pünkösdi királysága alatt hazánk ijesztően közel került ahhoz, hogy végpusztulásra jusson?

Szálasi Ferenc 1897. január 6-án született, Kassán. Apja királyi honvédségi tisztviselő volt, öt gyermekét a magyar középosztály szokványos légkörében és szellemében nevelte. Ferenc, két testvérével együtt, a katonatiszti pályát választotta. Neveltetéséből adódóan buzgott benne a dagályos hazafias öntudat és a morális tartalom nélküli, bigott vallásosság. Az elsőt apjától, a másodikat misztikumra hajló, babonás anyjától örökölte. A kőszegi katonai alreáliskola alapozta meg gondolkodását és érzelemvilágát. (Az intézet légkörét jól ismerjük *Ottlik Géza* kiváló regényéből, az *Iskola a határon*-ból.) A merev porosz drill, a feudális kasztszellem mélyen beivódott lelkébe, miközben fényes katonai karrierről álmodozott. Kétségtelenül volt benne valami naiv népmegváltó küldetéstudat is. A katonai középiskola elvégzését követően Bécsújhelyre (Wiener Neustadt) került, az akadémiára. Ennek befejezésekor, 1915-ben, hadnaggyá avatták és azonnal a frontra vezényelték. 1914 júliusában ugyanis kitört az első világháború. Harminchat hónapig teljesített a harctéren szolgálatot mint vezérkari összekötő. 1921-ben hadiiskolára került, ahol a hadtudományok mellett, megismerkedett a társadalomtudományokkal is, többek között, a szociológiával. A már akkor is zavaros fejű fiatal válogatás nélkül falta a témába vágó, hozzáférhető irodalmat, melynek nagy része csak felületesen érintette meg. A magyar történelem, néprajz, földrajz, nyelvészet, az Ószövetség és az Újszövetség betűi alapján fokozatosan összeállt fejében az a zavaros teoretika, melyre később felépítette „hungarista" képzelgéseit. Az ambiciózus fiatalembert 1924-ben soron kívül századossá léptették elő, 1925-ben pedig a vezérkarhoz osztották be.

Elhivatottsága olyan mozgalmak felé taszította, melyek – szélsőséges irányzatok lévén – a legjobban megfeleltek radikális nézeteinek. 1930-ban tagja lett a *Taby Árpád*, nyugalmazott testőr őrnagy vezette Magyar Élet Szövetségének, amely féllegális fajvédő egyesület volt, egyike az akkortájt gombamódra tenyésző szélsőséges, *Bethlen István* miniszterelnök jobb-

oldali ellenzékeként működő katonai szektáknak. Ezekben a társaságokban sok olyan tiszt gyülekezett, aki a Horthy által feloszlatott különítményekben tevékenykedett még a fehérterror idején. Ezeknek a mindenre elszánt kalandoroknak vér tapadt a kezükhöz, s az újabb viszonyok között is készek voltak a tömegirtás folytatására. A magyar földesúri és nagyipari elit a válságos gazdasági helyzet, a trianoni trauma, a külpolitikai elszigeteltség, a bolsevizmus földrajzi és eszmei közelsége, a megoldatlan társadalmi gondok feszítő ereje miatt nem a demokráciában, hanem a terrorizmusban, az elégedetlen tömegek fékentartásában és elnyomásában, az első világháborúban legyőzöttekkel való szövetségben látta a kiutat.

Szálasi a maga dinamikus megszállottságával a szélsők között hamar hangadó lett. Őt tartották egyik legtekintélyesebb teoretikusuknak. Ez persze nem sokat jelentett. A horthysta tisztikar felsőbbrendűségi komplexusa mögött nem halmozódott fel olyan szellemi tőke, amely kulturált, művelt, koncepciózus katonákká emelte volna őket. A derékhad középszerű, sírvavigadós, ivós-mulatós emberek gyülekezete volt, s ebben a szánalmas közegben a leendő vezér valóban kitűnhetett nagyra törő terveivel.

Szálasi, mozgalmi működésével, mindenesetre felhívta magára a Honvédelmi Minisztérium figyelmét. Hivatásos katona, a fennálló rendelkezések értelmében, politikai tevékenységet nem folytathatott. Az pedig különösen nyugtalanította a hatóságokat, hogy az „összeesküvő" vezérkari tiszt a horthysta kormányzatra nézve „veszedelmes" tanokat hirdet. *Gömbös Gyula* honvédelmi miniszter magához is rendelte az ifjú titánt, és lakonikusan figyelmeztette: „Ne politizálj, mert bajod lesz belőle!" Szálasi nem lett volna Szálasi, ha megfogadja a tanácsot. 1933-ban vezérkari őrnaggyá léptették elő. Valósággal végigkilincselte a politikai pártokat, s vezetőiket különböző puccsjavaslataival ostromolta. Még a Magyarországi Szociáldemokrata Pártnál is próbálkozott. Amikor végre keserűen belátta, hogy világmegváltó tervei mindenütt süket fülekre találnak, önállósította magát. Mozgalma ideológiai megalapozásának szánta *A magyar állam felépítésének terve* című munkáját (1933). A művet mélyen áthatotta egyfelől a dühödt antikommunizmus, másfelől az irredentizmus és a magyar szupremácia szelleme. Célját nem titkolta: egy nagy férfiú, az intelligencia vezetésével, egy magasabbrendű rendszert fog megvalósítani. Aligha kellett bárkinek is a fejét törnie azon, hogy vajon ki is legyen az a „nagy férfiú". A cél megvalósítását evolúciós, vagy revolúciós úton képzelte el. Meggyőződése szerint bármely változat nélkülözhetetlen feltétele a totális állam, amely felszámolja a „demokrácia" minden látszatát, még a Horthy-rezsim csenevész önkormányzati rendszerét és formális parlamentarizmusát is. Meglehet, ismerte *Hitler* könyvét, a *Mein Kampf*-ot, ezúttal inkább *Mussolini* államelméletére épített. Szálasi nézeteiben ez idő tájt a faji-népi mítosz még alárendelt szerepet kapott. Annál rögeszmésebben hirdette viszont azt, a hatalom egyik legfontosabb szerepe a for-

radalmi törekvések elleni küzdelem. Fel akarta számolni a hagyományos tőkés magántulajdont, illetve a tőke felett szigorú állami ellenőrzést javasolt. Nem foglalkozott olyan nyíltan a faji kérdéssel, de államosítási elképzelésében kimondatlanul is benne rejlett a zsidósággal szembeni rendszabályok kilátásba helyezése. A földkérdés tekintetében, mely politikai rendszerének középpontjában áll, az agráriusok koncepcióját képviselte. Az agráriumot az államnak kell vezetnie, s minden ipari tevékenységet alá kell rendelni a mezőgazdaság érdekeinek és szempontjainak. Bármit, ami nem szolgálja a mezőgazdaságot, le kell építeni, meg kell szüntetni. Az agrárexport fő iránya Ausztria és Németország legyen. Az átmenetre három évet szánt, azután kellett megkezdeni a tervgazdálkodásra való áttérést. Kiállt az 500 holdig terjedő középbirtokosok védelme mellett, s igen homályos utalást tett a földreformmal kapcsolatos elképzeléseire: 50 holdat nem meghaladó telepítést javasolt, de ezt is csak az állástalan diplomások és a módos parasztok számára. Szólt a munkához való jogról, a munkakötelezettségről és a sztrájktilalomról. Szociálpolitikájában az elszegényedett dzsentroid középosztályra összpontosított. Ezt a réteget tartotta ugyanis mozgalma társadalmi bázisának. Elképzelései vitathatatlanul a sorsával elégedetlen, keresztény középrétegek érdekeit fejezték ki. Neveltetése okán ekkor még egész koncepcióját a valláserkölcsi szemlélet hatotta át. Konzervitizmusa idővel a nácizmus hatására, oldódni fog s olyan elemekkel egészül ki, amelyek mindinkább a hitlerizmus felfogásához közelednek. Ám a hungarizmus – amikor Szálasi 1944-ben hatalomra került – már merőben pragmatikus lett, és nemigen törődött holmi teoretikus kérdésekkel. (A vezért 1944-ben már csakis a hatalom megszerzése és megtartása foglalkoztatta.)

Mivel politikai tevékenységét vezérkari elöljárói mindinkább rossz szemmel nézték, Szálasi 1935. május 1-jén nyugállományba helyezését kérte. Úgy gondolta, ezáltal több ideje marad a mozgalmi szervezésre és a közírói tevékenységre. Az 1935-ös esztendő valóban fordulópont volt Szálasi életében: ekkor alapította meg első politikai szervezetét, a Nemzet Akaratának Pártját (NAP). A párt vezetősége programja gyanánt a *Cél és követelések* című dolgozatot fogadta el. Ez a röpirat feltétlenül radikálisabb, Szálasi fentebb vázolt munkájánál. Fokozódott irredentizmusa és militarizmusa, feltűnik erőteljes antiszemitizmusa, miközben szociális demagógiája halványabb és homályosabb lett: ekkor már félreérthetetlenül a keresztény szocializmust hirdeti, anélkül hogy bármiben is konkretizálná elképzeléseit. Később, 1944-ben már kevesebb az ereje és ideje arra, hogy a lakosságot meggyőzze népboldogító terveiről, s akkor már főleg a terrorra és a feltétlen engedelmességre helyezte a hangsúlyt. Általános választójogot ígért, de nem fogadta el a lelkiismereti szabadságot: „Minden polgár valamelyik bevett, vagy elismert vallás tagja legyen!" Természetesen nem maradhatott ki a tervezetből a Nagymagyar Birodalom víziója

sem, ám ez több volt még Trianon revíziójánál is, hiszen az Adriai-tenger partvidékét is a birodalom részévé akarta tenni.

A NAP az első időszakban lanyhán fejlődött, mivel éppen akkoriban a szélsőjobboldal nagy reményeket fűzött Gömbös Gyula ún. reformmozgalmához. Amikor azonban a „reformisták" kudarcot vallottak, Gömbös halálával (1936) pedig a totális fasizmus koncepciója lekerült a napirendről, Szálasi úgy érezte: végre eljött az ő ideje! Aktivistái, az egykori „ébredők", a különítményesek, a nyugat-magyarországi (Lajtabánság) felkelők és a dzsentri közhivatalnokok lázas munkába fogtak, hogy a hungarista szervezkedés erőre kapjon. Egyelőre kevés „népi elem" csatlakozott a mozgalomhoz, mert Szálasiék kezdetben ódzkodtak a radikális szociális agitációtól. Tartózkodtak attól is, hogy egyesüljenek más rivális fasiszta irányzatokkal (*Pálffy Fidél gróf, Festetics Sándor gróf* és *Böszörmény Zoltán*). Az időközi választásokon elszenvedett veresége csak megerősítette Szálasi parlamentellenességét. Puccsra azonban nem gondolt, mert *Horthy Miklós* megnyeréséről ábrándozott. Azt szerette volna, hogy amint *Hindenburg* Hitlert, Horthy őt állítaná a kormány élére. Memorandumokkal és kihallgatási kérelmekkel ostromolta a kormányzót, de annak esze ágában sem volt fogadni és tárgyalni vele.

1936-ban Szálasi többször is megfordult Németországban, s az ott tapasztaltak mély benyomást tettek rá. Politikájában több mint kitapintható változás, főleg a populista, szociális demagógia elemeinek szembeötlő térhódítása. Egyszeriben a városok és a munkásság felé fordult, s akkor már a szervezett munkásokat akarta megnyerni magának. Ez a váratlan fordulat meglepte és aggasztotta a párt hagyományos (középosztálybeli) tagságát. Szálasi nyitása a munkásság felé kétségtelenül fölélénkítette a mozgalmat. Kezdtek felbomlani a rivális szélsőjobboldali csoportok és sorra csatlakoztak a hungaristákhoz. Ezzel összefüggésben erősödött a szociális demagógia is, amelyet ügyesen és gátlástalanul elegyítettek a vad antiszemita uszítással: a magyar munkást ki kell szabadítani „a feudálkapitalista nemzetpusztító tőkés zsidóság önző, kapzsi karmaiból". Még egy munkásújságot is indítottak (*Új Magyar Munkás*), és az példátlan uszításba kezdett a „nemzetközi zsidóság" ellen, olyan benyomást keltve, mintha a „zsidó" szó szinonimája lenne a kizsákmányoló „tőkés"-ének. A hatóságok kezdetben elnézően kezelték a nyilasok propagandáját: „Arra nincs bizonyíték – írja egy rendőrségi jelentés –, hogy vádlott támadása a polgári rend egyeteme [egésze] ellen irányulna." 1936–37-ben ugyanis Szálasiék előretörésük ellenére sem jelentettek még komoly veszélyt a horthysta rendszerre. Másfelől pedig a nemzetközi helyzet alakulása (az olasz-német közeledés, a fasiszta hatalmak terjeszkedő politikája, a nyugatiak spanyolországi be nem avatkozása, a Szovjetunió fokozott elszigetelésére irányuló törekvések) a helyi fasiszta mozgalmak számára Európa-szerte kedvező külső hátteret biztosítottak. A revíziós álmokat kergető

magyar kormányok egyre inkább a hitleri Németországhoz kötötték sorsunkat. Végül Ausztria német megszállása (*Anschluss*) 1938 márciusában szoros kozelségbe hozta a nácikat Magyarorszaghoz A honi kormánypárt radikalizálódása osztonzőleg hatott Szálasiék mozgalmára (Gombos után *Darányi*). A nyilasok aktivizálódasa es befolyasuk immár letagadhatatlan erősodése ekkor már nyugtalansággal toltotte el az uralkodo elitet A kezdeti sunyi elnézésnek vége szakadt, egyre tobben surgettek kozuluk a hungarista mozgalommal szembeni erélyesebb fellépest. 1937 április 17-én feloszlatták a NAP-ot. A három honapra (nem jogerősen) elítélt Szálasit tíz nap elteltével azonban szabadon bocsátották. Az uralkodo koroket még ekkor is jobban izgatta a baloldal antifasiszta osszefogasa figyelmuk inkább a népfrontpolitikára, falukutatók mozgalmára és a Marciusi Frontra irányult. Szálasi „uldozése" ugyanakkor novelte onmaga es pártja tekintélyét. Meg is szaporodtak a nyilasok terrorakciói a munkasok és a zsidók ellen. A szélsőjobboldali kormánypárti képviselők kozul mind tobben álltak at a nyilasokhoz, mert a kulonbozó fasiszta iranyzatok és frakciók korében erősodott az egyesulesi szándék

1937 augusztusában Szálasi egyezséget („eletszerződést") kotott a godollői járási főszolgabíróval, *vitez Endre Laszlo*val egy új part létrehozasara: Endre pártja, a Fajvédő Szocialista Part és a betiltott NAP fuzionált, es megalakitották a Magyar Nemzeti Szocialista Partot Szálasi lett a vezére, ideológiája pedig a hungarizmus.

A hitleristák kezdettől fogva lebecsulték Szálasi mozgalmat, de 1937-tol mégiscsak felfigyeltek rá. Kezdtek ugy vélekedni, hogy „az a hungarizmus, melyet Szálasi Ferenc hirdet, egyedul nyújt lehetőséget arra, hogy Magyarország Duna-menti vezető szerepet toltson be" A nyilasokat most már keleti imperialista politikájuk egyik magyarorszagi csapjanak tekintették. Éppen ezért támogatták a szélsőjobb partok egységesulését, bar ez nem ment konnyen Elsősorban a „fuhreri" szerep betoltése keltett eles nézeteltéréseket az onjeloltek kozott, de a szalonfasiszták (Festetics, Pálffy) korében sokan visszariadtak Szálasi szociális demagógiájától is

A hungarista vezér ezt ellensúlyozandó, 1937 őszén a budai Vigadóban tartott beszédében kulonosen nagy hangsulyt adott az „igaz Krisztus-szeretetnek". A polgári-kispolgári hallgatóság ovációval fogadta Szálasi varatlan valláserkolcsi fejtegetését Nemkulonben azt a felvázolt vízióját, miszerint az eljovendő kozosség felépítésében a paraszt lesz a nemzettarto, a munkás a nemzetépítő, az értelmiség (intelligencia) pedig a nemzetvezető. A hadsereg szellemi triászát az istenfelelemben, a honszeretetben és a fegyelemben jelolte meg. A népi kozosség legfőbb feladatát pedig a bolsevizmus elleni harcban látta. (Minthogy a bolsevizmust es a tőkest is a zsidóság szinonimájának tekintette, ebben az antikommunista kitételben a zsidóellenesség is beleértődott.)

A szomszédos Ausztriában végrehajtott Anschluss után megnőtt a nácik politikai és ideológiai befolyása, no meg anyagi támogatása (guruló márkák) is. Ekkor (1938–1939) vált elszomorítóan széles tömegjelenséggé a nyilasmozgalom. A Darányi-kormány látványosan erősítette kapcsolatait Németországgal, mert Hitler – a felszámolásra kiszemelt Csehszlovákia kérdésében – késznek mutatkozott bizonyos magyar igények kielégítésére. Ez serkentőleg hatott a hazai szélsőjobboldali szerveződésekre. Az Anschluss után Németország befolyása Középkelet-Európában egyébként megkérdőjelezhetetlenné vált. Horthyék mindazonáltal ambivalensek maradtak. A trianoni revízió érdekében nagyon is fokozták a német kapcsolatok ápolását, ugyanakkor igencsak aggódtak a hazai szélsőjobboldal térnyerése, terjeszkedése és a hatalom megszerzésére irányuló aspiráció miatt. Ám a revízió reális lehetősége felülkerekedett a nyilasok iránti viszolygásukon és félelmükön. A kormányzat jobbra tolódott s iparkodott kifogni a szelet a nyilasok vitorlájából (zsidókérdés). Egyre több kormánypárti és ellenzéki képviselő állt át Szálasiék oldalára, s ez ugyancsak meggyarapította a hungaristák befolyását és táborát. A nyilas agitáció mind hangosabb és kiterjedtebb lett, oly mértékben árasztotta el az országot, hogy már-már polgárháborús hangulatot gerjesztett. Ezért aztán 1938. február 24-én a Magyar Nemzeti Szocialista Pártot betiltották és Szálasiékat hatósági felügyelet alá helyezték. Egy rendőri jelentés szerint „... mozgalmuk a legutóbbi időben soha nem látott iramú fejlődésnek indult..." Darányi miniszterelnök mindamellett kész volt engedményeket tenni a nyilasoknak, a szélsőjobbal rokonszenvező kormánypárti politikusok és a németek nyomására. Mivel Szálasi, közismert mániákusságában, képtelennek bizonyult a kompromisszumokra, a kormánytényezők *Hubay Kálmán*t szemelték ki tárgyalópartnerül. Hubay, az egykori újságíró, Gömbös kedvenc szerkesztője, Szálasi alvezére volt, de „führer"-nél jóval realistább, hajlékonyabb és intelligensebb politikus, az „úri középosztály" tipikus alakja. Darányi a tárgyalásokon tíz parlamenti mandátumot ígért neki, s közölte vele: akár Szálasival leül egyezkedni, ha ígéretet kap, hogy pártja nem tör puccsal a hatalomra. Szálasi – Hubay rábeszélésére – a feltételt elfogadta. Horthy azonban ennek ellenére sem volt hajlandó szóba állni vele, és egyelőre a németek sem akarták ezt a végletesen kiszámíthatatlan politikust hatalomra segíteni. Nekik tökéletesen megfelelt Horthy. A kormánypárti potentátok és a nagytőke képviselői is tartózkodtak a nyilasokkal való együttműködéstől. S ezen mit sem változtatott Hubay taktikázása (a pártot Nemzeti Szocialista Párt – Hungarista Mozgalom névre keresztelt át), sem az, hogy mérsékeltebb irányváltásra készült. Az államfő rádióbeszédben figyelmeztette a nyilasokat izgatásuk következményeire. Ez Darányit is óvatosságra intette, de már későn... 1938. május 14-én megbukott. Utódja *Imrédy Béla* (1938–1939) lett, aki kezdetben keményen lépett fel a nyilasokkal szemben. Betiltottak sok szélső-

jobboldali sajtóterméket, Szálasit pedig ismét börtönbe küldték – ezúttal azonban komolyan: 3 évre. (Távollétében Hubay helyettesítette, aki a tőle megszokott cinikus ügyességgel aknázta ki a helyzetet. Részint politikailag hasznosította minden rugalmasságra képtelen, főnöke távollétét, részint a mozgalom elvakított kisemberei számára mártírt faragott belőle: az elveiért börtönben sínylődő „forradalmár".)

Ám a németek kegyeiért folyó igyekezet végül mégiscsak szélsőjobbnak kedvezett. Imrédy hamarosan nácibarát pálfordulást hajtott végre, mert belátta, hogy a revízió kérdésében kizárólag Hitlerre építhet. Szálasi az 1938-as esztendőt a „Mozgalom Évének" nevezte. Szervezete tömegpárttá vált, s abban bízott, hogy a nácik segítségével rövidesen megragadhatja a hatalmat. 1939-ben a párt tagsága csaknem 300 000-re rúgott, ez volt a csúcspont, akkora tagságról egyetlen párt sem álmodhatott. Ráadásul a szimpatizánsok köre ennél jóval szélesebb volt (pl. a honvédtiszti- és altiszti kar tagjai, akik pártba nem léphettek be). A nyilaspárt tagsága főleg dzsentri állami tisztviselőkből, kispolgárokból, lumpenelemekből verbuválódott, de sajnos, nem volt lebecsülhető a munkások száma sem (főleg a sváb bányászok körében), akik szociális gondjai egycsapásra való megoldását a zsidó nagytőke kifosztásától és likvidálásától remélték. Szálasi gátlástalan demagógiája szította bennük ezt a reményt. A párt létszámának viharos emelkedésével szélesedett az alapszervezetek hálózata. Ez a vidékre is vonatkozott, mert a legcsekélyebb baloldali szervezkedésre oly éberen és brutálisan lecsapó királyi csendőrség a hungaristák handabandázását passzívan szemlélte. A pártvezér, a közelgő győzelem érdekében egyébként sem a városokban, sem vidéken nem volt valami finnyás a tagságot illetően: lumpenek, mindenre elszánt gazemberek, sőt bűnözők is szíves fogadtatásra találtak.

Szálasi és vezérkara azonban keserűen csalódott: 1938. mégsem lett az ő évük. A mozgalom fölfele ívelése megtorpant. A nyilasok kilengései miatt egyre többen távolodtak el a párttól, a szaporodó zsidóellenes és irredenta tüntetések, melyek rendre randalírozásba csaptak át, még a szimpatizánsok egy részét is elriasztották.

1938 nyarán illegális fegyveres alakulatok szervezéséhez láttak hozzá. A pártvezető és Hubay között mind nyilvánvalóbbá váltak a koncepcionális különbségek, s ezek többé-kevésbé nyílt nézeteltérésekben jelentkeztek. Szálasit arrogáns úri, katonatiszti gőg jellemezte, aki szociális demagógiája ellenére voltaképpen lenézte a „plebset" és hajlamos volt zavaros valláserkölcsi fejtegetésekkel traktálni környezetét, máskor megközelíthetetlen misztikus ködfelhőbe burkolódzott és olyan elvont eszmékkel akart hatni a jobb életre vágyó kisemberekre, hogy elmefuttatásait senki sem értette, vagy mindenki úgy értelmezte, ahogy akarta. Hubay ugyanakkor visszafogni igyekezett a radikális kalandorokat, akik nem fogták fel, hogy felelőtlen garázdaságukkal a mozgalom hitelét roncsolják és napról-napra

szakadékká szélesítik azt a rést, amely a nyilasok és a horthysta elit között keletkezett. Azt sem veszik észre, hogy a náci Németországnak korántsem érdeke a magyar uralkodó osztályokkal fennálló kapcsolat elmérgesítése. A tempót azonban a radikálisok diktálták s arra való hivatkozással, hogy mérvadó felmérések szerint a párt politikai befolyása jóval nagyobb szervezeti erejénél, mindenáron puccsot akartak kirobbantani a hatalom megragadására. De még ők is látták, hogy az erőszakos fellépéshez egyelőre nincsen lehetőségük. Levették hát a napirendről az *1938 a miénk* jelszót, és ha vonakodva is, az „alkotmányos út" mellett döntöttek, mert az adott viszonyok között ezt tartották kivitelezhető megoldásnak. Új jelszó született: *1939-ben felépítjük hungarista államunkat!* De a mozgalmat továbbra is megosztotta a realista és radikális-kalandor tábor közötti ellentét. Ez utóbbiak terveket szőttek állami hivatalnokok fizikai megsemmisítésére és különböző látványos merényletekre. A budapesti Dohány utcai zsinagóga elleni kézigránátos támadásra sort is kerítettek, 1939. február 3-án. A merényletnek huszonkét sebesültje volt, s ezt már nem lehetett elnézni. A kormány váratlan eréllyel lépett fel. Kihirdették a statáriumot, betiltották a nyilaspártot és harminc vezető hungaristát letartóztattak. Ez az időszak már *Teleki Pál* kormányának idején történt (1939–1941). A kabinet „elrettentő szigorát" azonban mégsem kellett túlságosan komolyan venni. 1939. március elején ugyanis Hubay – *Baky László*val együtt – engedélyt kapott a Nyilaskeresztes Párt újjászervezésére, azzal a feltétellel, hogy a párt áttér a „csendes, alkotmányos útra".

1939 májusára Teleki kiírta a választásokat. A szélsőjobboldali pártok összefogtak az eredményesebb szereplés kedvéért, és a vártnál jobban is szerepeltek. 49 mandátumhoz jutottak, ebből 31 a nyilasoké lett. (Az előző ciklusban 2 mandátummal rendelkeztek.) Hubayék nacionalista, irredenta és szociális demagógiája, vad antiszemitizmusa tehát megtermette a maga gyümölcsét. A nyilaskeresztes mozgalom csúcspontjához érkezett. De amilyen gyorsan futott fel csillaguk, hanyatlásuk is hamar megkezdődött. Belpolitikai és külső események egyaránt hozzájárultak ehhez. A legfontosabb ok alighanem az volt, hogy megijedtek saját szociálpolitikai demagógiájuktól, és visszakoztak.

A második világháború kitörése (1939. szeptember 1.) közelebb hozta egymáshoz a nacionalista irányzatokat. Fokozatosan enyhült a nyilasok kormányellenes hangja, ez lerombolta a hungarista hatalomátvétel illúzióját. A földreform kérdésében tartott parlamenti vitában pedig – szakítva eddigi álláspontjukkal – a nagybirtok fennmaradása mellett szavaztak, azzal érvelve, hogy azok magas termelékenységűek. Ez a fordulat roppant csalódást okozott a párt szép számú paraszti támogatóinak, akiket korántsem elégített ki a földreform-demagógia mely a zsidó birtokok kisajátítására zsugorodott. Ezzel a hungaristák gyakorlatilag elveszítették a magyar falut. Ami az irredenta propagandát illeti, a nyilasok még eb-

ben is kénytelenek voltak retirálni, mert a németek akkor már a legkevésbé sem helyeseltek bármiféle románellenes magyar Erdély-politikát, hiszen a királyi Románia legfőbb kelet-európai szövetségesük lett. A hungaristák befolyásának megcsappanásához egyre inkább hozzájárult az a konjunkturális gazdasági helyzet is, mely a világháború kitörésekor átmenetileg kialakult. A Darányi-féle ún. „győri program" jelentős katonai beruházásai fellendítették a hazai ipart, ami természetesen a munkanélküliség apadásával járt, a szigorodó zsidótörvények pedig kedvező lehetőségeket kínáltak („őrségváltás") a középrétegek számára. Végül a bécsi döntések revíziós álmokat realizáló országgyarapodásai, melyek valóságos nacionalista eufóriát keltettek a magyar közvéleményben, elsősorban a Teleki-kormány iránti bizalmat szilárdította meg, s megfosztotta a nyilasokat egyik legfontosabb ideológiai fegyverük hatékonyságától. Ráadásul a háború kitörésekor a horthysta állam kivételes intézkedéseket hozott a hátország esetleges elégedetlenségének fékentartására. A drákói szigor bevezetése súlyos csapást mért a széleskörű agitációra és szervezkedésre épülő hungarista mozgalomra is.

Befolyásuk rohamos gyengülését pontosan jelezte, hogy vereséget vereségre szenvedtek az esedékes időközi választásokon (Balatonfüred, Marcali, Székesfehérvár, Jászapáti, Kunszentmiklós stb.). A *Magyar Újság* így kommentálta a jelenséget: „Ha Fiala és társai nem hiszik el azt, hogy alig négy hónappal a választási nyilashisztéria után teljes a kiábrándulás, akkor menjenek bármelyik kerületi pártirodájuk elé és figyeljék annak forgalmát." Még a visszacsatolt területeken is csak kínkeservesen folyt a szervezési munka. Kizárólag lumpenelemek voltak azok, akik ekkoriban is tömegesen jelentkeztek a pártba. A mozgalom hanyatlása felszította a párton belüli ellentéteket. Egyre többen fordultak szembe a Hubay-féle „mérsékelt", óvatoskodó módszerekkel, egyre többen követelték a Szálasi-kultusz újjáélesztését, a visszatérést radikálisabb elvekhez és metódusokhoz. A párt „forradalmi" vonala a rendszer megdöntésére szólított fel, Hubay lemondását követelte, s folyton nőtt az a tábor, amely csakis Szálasival tudta elképzelni a hanyatlás megállítását. Csoportosulások alakultak a párton belül, kilépések és kizárások gyorsították a leépülés folyamatát. Hubay így értékelte az eseményeket: „Meg kellett szabadulni azoktól, akik a párt kebelén belül marxista hajlandóságokat árultak el." De éleződtek az ellentétek a nyilasok és a többi fasiszta párt, mozgalom között is. 1938 nem lett a nyilasoké, és látni kellett, hogy 1939 sem az övék. Telekiék radikális politikájukkal magát a szelet fogták ki a nyilasok vitorlájából, és sikeresen konszolidálták a belpolitikai helyzetet.

A második bécsi döntés, 1940 augusztusában, új szakaszt nyitott Magyarország (és a nyilasmozgalom) életében. A Horthy–Teleki-vezetés visszakapta Észak-Erdélyt – Hitler jóvoltából. Ez a magyar elitet véglegesen elkötelezte a nácik kiszolgálásában. És a nácik már nemcsak együttműkö-

dést követeltek „jótetteik" fejében, hanem a magyarországi német kisebbség számára korlátlan szervezkedési szabadságot (Volksbund). Észak-Erdély visszatérésének eufóriájában Horthy amnesztiában részesítette a börtönbe vetett nyilasokat, Szálasit is. A hungarista vezér 1940. szeptember 16-án szabadult, s azonnal birtokba vette az Andrássy úti Hűség Házát. A nácik ekkor már nagyon is szorgalmazták a nyilas- és nemzetiszocialista pártok egységét. Ígéretet tettek, hogy alkalmas időben készek a nyilasok, a magyar nemzeti szocialisták és kormánypárt szélsőjobb elemeinek létrehozandó blokkját hatalomra juttatni. Szeptemberben – a börtönből szabadult Szálasi Ferenc vezényletével – megalakult a Nyilaskeresztes Párt, mely „Az egy akarat és felelősség kifejezője: Szálasi Ferenc, vezető testvér" jelszavával tömörítette megcsappant tagságát. A Hubayék által eltanácsoltak vagy kizártak visszatérhettek a zászló alá, a renitensek bűnbocsánatot nyertek, s ezzel átmenetileg megszűnt a vezetők közötti acsarkodás.

A vezér 1940. október 7-én székfoglaló beszédet tartott a Hűség Házában. Röviden felvázolta a mozgalom programját: a hatalom megragadása, a szocializmus és nacionalizmus egyesítése, teljes zsidótalanítás. „A nacionalista és szocialista paraszt a rög valóságos birtokosa lesz és első vérvédője a haza valóságára emelt rögnek." (A polgári sajtó jókedvűen csemegézett Szálasi nyelvi reformján.) A nyilasok – befolyásukat növelendő és erejüket demonstrálandó – októberre országos bányászsztrájkot hirdettek. Általános munkabeszüntetésre törekedtek, hogy minél nagyobb legyen a belső zűrzavar és kiprovokálják a német megszállást. Horthy megijedt a fejleményektől: „A lázító nyilasokat le kell törni, különben nagy bajok lesznek..." – írta miniszterelnökének, és letartóztatásokat, falhozállításokat helyezett kilátásba. A bányászokat hamar elszigetelték, mozgalmukat leszerelték. Szálasiék képmutatóan mosták kezeiket, mintha nem ők álltak volna a szervezkedés mögött. De a németek is mérsékletre intették a nyilasokat, nem akarták fokozni Kelet-Európában a zűrzavart. A sztrájkolók morzsákat kaptak a bányabáróktól az őket cserbenhagyó nyilasokból pedig kiábrándultak. A Teleki-kormány helyzete megszilárdult, a nyilaskeresztes mozgalom ismét hanyatlani kezdett. A kormány lépéseket tett a nyilas vezetők egy részének letartóztatására.

Hitler Telekit támogatta a nyilasokkal szemben. Nem akarta, hogy megismétlődjék a romániai konfliktus, amikor is a fasiszta Vasgárda éles harcba keveredett a román uralkodó körökkel, és a fegyveres összetűzést évekig elhúzódó zavargások követték. Telekiék pedig engedményekkel viszonozták a berlini támogatást. A nácik számára kedvező szerződéseket kötöttek, hozzájárultak a Wehrmacht egységeinek átvonulásához Romániába, csatlakoztak a szovjetellenes háromhatalmi egyezményhez (1940. november 20.). Szálasiéknek be kellett látniuk, hogy a hatalom megszerzésének reménye legalábbis halasztást szenvedett. Imrédy Béla „úri fasizmusa" mellesleg jobban is tetszett a náciknak a nyilasok kiszámíthatat-

lan kalandorságánál. Imrédy szervezete, a Magyar Megújulás Pártja és a nyilasmozgalom között lehetetlen volt egyezségre jutni, mert Szálasi semmi szín alatt nem akart vezérségéről lemondani, de még csak osztozni sem a vezetőszerepen. Miután a németek számára világossá vált, hogy Szálasiék képtelenek betölteni a „trójai faló" szerepét, tartalékba tették őket, és a továbbiakban Horthyra és Imrédyre alapozták terveiket. (Csupán 1944 októberében kényszerülnek végül – választás híján – Szálasira.) A hungarista mozgalom tehát a peremre szorult, a pangás, sőt a védekezés állapotába került. A horthysta bíróságok sorra hozták az elmaraszta1ó ítéleteket, és ezek alapvető működési zavarokat okoztak a mozgalomnak. A parlamentben is halkabbra fogták a szavukat. Agitációjukat az antiszemitizmusra, az antikommunizmusra és az angolszászok elleni kirohanásokra korlátozták. A sorozatos kudarcok, az állandóan beharangozott „közeli győzelem" elmaradása kezdte kiábrándítani azt az amúgy is ingatag kispolgári–félproletár–lumpen réteget, amely a tagság derékhadát alkotta. A mozgalom szervezeti ereje is hanyatlásnak indult. Amíg Szálasi a börtönben töltötte idejét, Hubay Kálmán szerepe és tekintélye a párban megnövekedett. A vezér és alvezére, Hubay között egységbontó rivalizálás alakult ki, és Szálasi eszelős megszállottsága csökkentette népszerűségét Hubay javára. A *Tetemrehívás* című, Szálasinak írott nyílt levélben ilyen kitételek olvashatók: „... Te, letűnő árny és szertefoszló ködalak..." Szálasi rövid úton reagál: fenyeget, kizár. A pártvezető és a németek között is bizalmatlanság alakul ki. Részint a Volksbund és a hungarizmus, részint a nyilasok és az imrédysták közötti ellentétek az okai ennek. A nácik továbbra is azt akarják, hogy e két magyar fasiszta irányzat egyesüljön Imrédy vezetése alatt (a nyilasok adják a tömegeket, Imrédyék az „észt"), ám Szálasi változatlanul csökönyös: nem hajlandó közösködni semmilyen más szélsőjobboldali párttal. Megrögzöttsége ekkoriban sok hívét hidegítette el a vezértől, a nyilas mozgalmat pedig most már a szétesés veszélye fenyegette.

1941. április 11-én, Jugoszlávia megtámadásával, Magyarország a németek oldalán bekapcsolódott a második világháborúba. Amíg a horthysták bíztak a németek győzelmében, s ezzel összefüggésben a revízió kiteljesedésében, a német-magyar viszony kiegyensúlyozottnak látszott. Annál is inkább, mivel a Jugoszlávia lerohanása miatt öngyilkos Teleki Pál után *Bárdossy László* lett a miniszterelnök (1941. április 3.), aki aztán végképp fenntartások nélkül szolgálta ki a hitleristákat. Ez a körülmény csak siettette a hungarizmus hanyatlását. A Nyilaskeresztes Pártot sorra hagyták el a korábban Szálasi iránt elkötelezettnek hitt vezetők, és csakhamar létrehozták a Magyar Nemzeti Szocialista Pártot (MNSZP). Ez az új párt már kielégítette a németek óhaját: azonnal parlamenti szövetségre lépett Imrédyékkel. A nyilas vezérnek 31 képviselője maradt a parlamentben, még Hubay is elpártolt tőle. Az MNSZP-hez főleg a középrétegbeli és értelmiségi nyilasok csatlakoztak, ám a „plebs" többsége (ahogyan a szintén

disszidens *Málnási Ödön* mondta) marad Szálasi mellett, mert Imrédyéket urizáló szalonpolitikusoknak tartották.

A Szovjetunió elleni hadbalépés után (1941. június) erősödni kezdett a kommunisták és a baloldali szociáldemokraták által irányított antifasiszta-háborúellenes mozgalom. A nyilasok antikommunista propagandájuk fokozásával válaszoltak. A baloldal elleni kereszteshábort követelték. Nyitott kaput döngettek persze, hiszen Bárdossyékat ilyesmikre nem kellett buzdítaniuk. Tömegverekedések kezdeményezésével és egyéb provokációkkal akarták a kormányt az MSZDP betiltására rávenni. Nyomást gyakoroltak a kabinetre, hogy maximálisan teljesítsék a német igényeket és fokozottabb részvételt sürgettek a Szovjetunió elleni háborúban. Ám a németeknek továbbra sem állt érdekükben a nyilas randalírozások támogatása, számukra itt mindennél fontosabb volt a megnyugtató, szilárd hátország. Ezért Szálasi kénytelen volt leinteni pártszolgálatosait. A kerületvezetők elégedetlenkedtek, s egyikük nagyon is jellemzően panaszkodott: „Nekünk állandóan mozgásra és aktivitásra van szükségünk, mert csak így tudjuk megtartani tömegeinket." Ez is oka lett tömegbázisuk állandósult szűküléséhez. Akadt olyan megye (Győr), ahol az összes nyilas alapszervezet megszűnt. A hungaristák meggyengülésüket a zsidók és a kommunisták elleni uszítás megkettőzésével iparkodtak kompenzálni. A baloldal – szűkös lehetőségei közepette – jól politizált. A földkérdésben vallott, a nagy- és középbirtokra vonatkozó programjuk terjesztésével sokat tettek a nyilasmozgalom „népi szárnyának" bomlasztásáért.

Az 1943. év az európai fasiszta koalíció számára rémálomként kezdődött. Sztálingrádnál a németek és a románok, a Don-kanyarban a magyarok szenvedtek végzetes vereséget, Szicíliában pedig partra szálltak az angolszászok, és megállíthatatlanul nyomultak észak felé. *Mussolini*t, az olasz fasiszta diktátort megbuktatták. A hazai uralkodó osztályokban most először vetődött fel teljes súlyával a nagyon is nyugtalanító kérdés: mi lesz, ha Hitler elveszíti a háborút? A rezsim jövőjén kezdtek gondolkodni, az átmentés módozatain. A háborút folytatni akarták a Szovjetunió ellen, de úgy vélték, egy megfelelő pillanatban kiegyezhetnek majd az angol-amerikai szövetségesekkel. Erre Bárdossy alkalmatlan politikus volt, le is váltották (1944. március 9.), és *Kállay Miklós*ban találták meg azt a „hintapolitikára" kész politikust, aki képesnek látszott a módosított politika végrehajtására. De az új kormányfő is az ellenforradalmi rendszer neveltje volt, s azzal mutatkozott be, hogy kíméletlen harcot indított a kommunisták és az egész baloldal ellen, mindent elkövetett, hogy fenntartsa a keleti frontot. A nácik gyanakvó, éber figyelemmel kísérték Kállay manővereit. Most már – taktikai ellensúlyként – előhúzták volna a „nyilas kártyát", csak éppen ebben az időszakban a nyilasok addigi legnagyobb válságukat élték át. 1943 végén a mozgalom mélypontjára süllyedt. A 120-140 ezres tagság néhány ezerre csappant. Akkor már valóban csak az elvakul-

tak, a megszállottak, a pszichopaták és lumpenek tartottak ki. 1943 márciusában betiltották a nyilasok lapját, a *Pesti Újság*ot és csak az év végén jelenhetett meg újra, más néven: *Összetartás*. A németek valóban komolyan tervezték a Kállay-kormány megbuktatását, de a nyilasokkal nem számoltak, mert maguk is látták gyengeségüket, másrészt eszükbe sem volt zavarosfejűekre bízni magyar politikájukat. Ezért Imrédy elitista, intellektuális fasiszta mozgalma, a Magyar Megújulás Pártja felé fordultak, velük voltak terveik, de elsősorban (amíg lehetett) Horthyval együttműködve. Szálasi megértette a németek stratégiáját, ő sem akar a kormányzó ellenében fellépni: „Nekem mindig volt, mindig van, és mindig lesz államfőm..." A kormányzónak írt emlékiratában a baloldal totális megsemmisítésére bíztatta Horthyt.

A nyilasok vezére, kihallgatás céljából – éveken át – számtalan memorandummal ostromolta a Várat. Horthy azonban rendre elzárkózott, nem akart találkozni Szálasival. A pangás időszaka volt ez, amikor a hungarista mozgalom csupán vegetált. Ám a vezér fáradhatatlanul dolgozott: egy fajbiológiai intézet felállításának gondolata foglalkoztatta és alkotmánytervét csiszolgatta. Merőben új közigazgatás, hét kormányszék felállítása, a honfoglaláskori hét törzs analógiájára. És hasonlóan magvas elképzeléseken munkálkodott.

1944-ben Hitler döntött. Megelégelte Kállayék „hintapolitikáját", és március 19-én hadseregével megszállta Magyarországot. Nem engedhette meg, hogy a magyarok a kiugrással kacérkodjanak, ki kellett tartaniuk a háborúban, ha lehet, Horthy kormányzósága mellett. Szálasi nagyon is egyetértett a fejleményekkel, maga is látta befolyása széthullását, és politikai jövőjét kizárólag a német megszállástól remélhette. De újabb csalódás érte. Az új miniszterelnök, a volt berlini követ, *Sztójay Dome* a nyilasok mellőzésével alakította meg bábkormányát (1944. március 22.). Eltekintve attól, hogy Horthy sem egyezett volna bele egy hungaristákat is magában foglaló kabinet megalakításába, a nácik sem támogattak ilyen összetételű kormányt. Ám Imrédy Bélát (nem tiszta árja származása ellenére) messzemenően pártfogolták. Sztójay kormánya példátlan alázatossággal szolgálta ki Berlin minden elképzelhető katonai és gazdasági követelését, és brutális kegyetlenséggel lépett fel a zsidók valamint a baloldal ellen. Az ellenzéki pártok és sajtótermékeik betiltása után a politikai terep teljes egészében a szélsőjobboldalé lett. A hungarista mozgalom újjászervezése is megindult, de a párt már nem nyerte vissza régi „fényét". Azzal, hogy Szálasit a németek mellőzték, sokat veszített vonzerejéből. Imrédy hívei viszont megsokasodtak. Szálasiék mindazonáltal továbbra is a hatalom monopolizálására törekedtek. Egyik írásukban például így nyilatkoztak: „Ez csak egy átmeneti kormány, mely után Szálasi jön." A pártvezető mániákus önhittsége és a hatalom kizárólagosságára irányuló konok nyomulása eleve meghiúsította bármilyen szélsőjobboldali koalíció

megteremtését. A németek főleg ezért akarták Szálasit elszigetelni, csakhogy rá kellett jönniük, hogy a hungarista vezér nélkül nem lehetséges a koalíció. *Veesenmayer*, a berlini meghatalmazott, tárgyalásokba bocsátkozott az eddig általa is mellőzött Szálasival, de a teljhatalomhoz foggal-körömmel ragaszkodó pártvezetővel maga sem tudott boldogulni. Ezek után, 1944. május 3-án találkozást eszközölt ki Szálasi részére Horthynál. A várva várt négyszemközti beszélgetés azonban csalódást okozott Szálasinak, a kormányzó értetlenül hallgatta zavaros és ellentmondásos fejtegetéseit – úgyhogy a találkozó kudarccal végződött.

Az egységes magyar nemzetiszocialista párt létrehozására akkor Sztójay miniszterelnök összehívta a különböző fasiszta pártok vezetőit, de Szálasi nem volt hajlandó elmenni a tanácskozásra. A szélsőjobboldali szerveződések és pártok integrációja helyett a széthúzás erősödött; mindegyik pártocska vezetője maga akart az élre állni, ám ebben a többiek megakadályozták.

1944 nyarára a politikai helyzet meglehetősen zavarossá, sőt cseppfolyóssá vált, a katonai helyzet pedig katasztrofálissá. Most már a vezető körökben is egyre többen látták, hogy Hitler veresége megmásíthatatlan. Az angolszászok partraszálltak Normandiában, Párizs felszabadult, keleten – a kurszki győzelem után – a Vörös Hadsereg meghökkentő ütemben nyomult előre, az északi arcvonalon elérte a kelet-porosz határt, délen a Kárpátokat. Augusztus 23-án Románia szakított a németekkel és a szovjet erők oldalán folytatta a háborút. A román átállás sokkolta Horthyékat. Ezúttal is elkéstek, de most már valamit mégiscsak tenniük kellett. Kihasználva a németek pillanatnyi zavarodottságát, a kormányzó menesztette Sztójayt, és *Lakatos Géza* vezérezredest nevezte ki miniszterelnökké, azzal a bizalmas felhatalmazással, hogy titokban készítse elő a fegyverszünet megkötését. A nácik azonban ekkor már résen álltak. Veesenmayer, aki Sztójay leváltásakor észlelte a magyar kiugrási szándék veszélyét, belátta, hogy többé nem számíthatnak Horthyékra, de a teljesen szétesett magyar „úri szélsőjobboldalra" (Imrédyék) sem. Közeledett Szálasiék órája. Egyedül ők „képviselik azt [...] az erőt, amelyre Németország támaszkodhatnék, ha Horthy fegyverszünetet akarna kötni" – jelentette Veesenmayer Berlinbe (és ismételt meg később a Szálasi-perben tett tanúvallomásában).

Berlin pedig rábólintott: jöjjön Szálasi. A pártvezetőt az SS védőőrizetbe vette, és Veesenmayer ekkor elérte azt is, hogy utasítására a szélsőjobb összes pártjai és csoportjai Nemzeti Szövetség néven egyesüljenek, a szövetség vezető ereje a nyilas párt. És ez már nem zavarja a többieket. Ha Hitler Szálasit választotta, többé ők sem ódzkodnak tőle: jóval több mint száz országgyűlési képviselő sietett csatlakozni a nyilasokhoz.

1944. október 15-én – miután Horthy, minden politikai és katonai előkészítés nélkül, rádióbeszédében bejelenti, hogy fegyverszünetet kér a szövetséges hatalmaktól – a Wehrmacht és az SS egységei, valamint az általuk fölfegyverzett nyilas különítmények néhány óra leforgása alatt

végrehajtják a fasiszta puccsot. Horthy hivatalosan visszavonja a kiugrási proklamációt, kész arra, hogy beleegyezzék „önkéntes lemondásába", sőt, még arra is hajlandó, hogy Szálasinak – mint a „nemzeti összefogás kormánya" vezetőjének – kinevezését aláírja. Amilyen becstelen módon került hatalomra egykor, ugyanolyan becstelenül távozott a hatalomból.

Szálasi Ferenc pedig elérte azt, amit egész életében rögeszmésen hajszolt: a hatalom kizárólagos birtokosa lett, „nemzetvezető". Csaknem hat hónapos rémuralmával történelmének mélypontjára süllyesztette Magyarországot.

Az ausztriai Mattsee-ban, 1945 májusában, amerikai fogságba menekült Szálasit és társait a felszabadulás után népbíróság elé állították. A tárgyalás folyamán Szálasi nem éppen úgy viselkedett, mint a „nemzetvezető", mint egy „nagy történelmi mozgalom vezére", inkább egy felelősségre vont piti zsebtolvajra emlékeztetett. Ha nem egy nagyon is közeli döbbenetes nemzeti tragédia megidézése és egy véres rémuralom feletti ítélkezés folyt volna, a bíróság tagjai és a tárgyalóterem közönsége alighanem derülten nézi és hallgatja végig a szánalmas senkivé vált „nemzetvezető" szereplését.

A népbíróság 1946. március 1-jén befejezte munkáját a nyilaskeresztes háborús bűnösök ügyében. Szálasit – többedmagával – jogerősen kötél általi halálra ítélték. Március 12-én – miután kegyelmi kérvényét elutasították – a Markó utcai fogház udvarán végrehajtották a bíróság döntését.

Hittük, hogy a magyar fasizmus felett akkor végleg kimondták a halálos ítéletet. Csalódnunk kellett. A rendszerváltást követően ismét megjelent hazánkban a fasizmus, megjelent és arra törekszik, hogy befejezze azt a gyalázatos művet, amit a mai szélsőjobboldal által idollá fényezett Szálasinak abba kellett hagynia.

TARTALOM

A forradalom félelem és gáncs nélküli lovagja
Frankel Leó (1844–1896) / 3

A parasztvezér
Áchim L. András (1871–1911) / 11

Az Öreg
Landler Jenő (1875–1928) / 22

A vezérkari főnök
Stromfeld Aurél (1878–1927) / 35

Egy korszak meghatározó politikusa
Bethlen István (1874–1947) / 49

Egy „nemzetvezető" útja a hatalomig
Szálasi Ferenc (1897–1946) / 67

Ez a

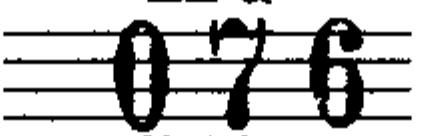

példány

http.://www.zfuzetek.fw.hu

ISBN 978-963-89160-0-6
ISSN 0866-4420

Felelős kiadó a szerző
Felelős szerkesztő Tabák András
2010 Vasas-Köz Kft. nyomda
Felelős vezető Badó Géza
Terjeszti a Könyvtárellátó Közhasznú Társaság

A Z-füzetek 89., 118. és 123. darabjaként jelentek meg *Hegedűs Sándor* 7-7 történelmi miniatúrát tartalmazó kötetei, amelyek most egy újabb kötettel gyarapodnak. Jelen gyűjtemény - melynek írásai az *Ezredvég* című folyóiratban láttak napvilágot - az előző három kötet szerves folytatásai. A jeles történész ezúttal *Frankel Leó*ról, *Áchim L. András*ról, *Landler Jenő*ről, *Stromfeld Aurél*ról, *Bethlen István*ról és *Szálasi Ferenc*ről megrajzolt miniportréit nyújtja át az olvasóknak.

250 Ft